

ДИО ЧЕТВРТИ ОПШТИ НАПАД НА СЛОБОДНУ ТЕРИТОРИЈУ - ЊЕМАЧКА ПРОТИВОФАНЗИВА

УСПЈЕСИ Ужичког одреда и других партизанских одреда у борбама против Нијемаца, недићеваца и четника у западној Србији и Шумадији допринијели су јачању народноослободилачког покрета, посебно народноослободилачких одбора и народне власти на цијелој слободној територији, а особито у крајевима који су били очишћени од четника. У међувремену су у Ужицу одржана два значајна скупа: оснивачка скупштина Српског народноослободилачког омладинског савеза (17. октобра), који је имао циљ »да уједини напоре српске омладине, свих њених родољубивих организација, група и појединаца у светој ослободилачкој борби нашег народа, и да од омладине створи ударну снагу ове борбе како на фронту тако и у позадини«,²⁸⁷ и окружна конференција КПЈ за округ ужички (20. октобра), којој су присуствовала 43 делегата, изабрана на фронту и у позадини из редова радника, сељака, омладине и жена.²⁸⁸

У Ужицу је 6. новембра увече одржана војна парада и велика прослава 24-годишњице октобарске социјалистичке револуције, свечаност која је чинила част Ужичкој републици јер је била нешто изузетно у окупираној Европи 1941. године. Поред војних јединица, а међу њима и дијелова Ужичког одреда, пред врховним командантом другом Титом и осталим нашим највишим руководиоцима продефиловали су и ужички радници. Радници су изашли, скоро сви, у тој новембарској свечаности на улицу, са заставама, транспарентима и опремљени својим производима.

Од историјског је значаја било и стварање главног народноослободилачког одбора за Србију, 17. новембра 1941. у Ужицу, као највишег органа народне власти у Србији, који је настао у оружаном устанку и који се може сматрати првом народном владом Србије. Као највиши орган борбеног јединства српског народа и врховни орган народне власти у Србији, Одбор је основан пошто је већ било организовано око 240 мјесних, среских и окружних народноослободилачких одбора само у западној Србији, од тога 80 на територији Ужичког партизанског одреда. Главни народноослободилачки одбор за Србију имао је сљедећи састав: предсједник и повереник за пољопривреду Драгојле Дудић; секретар Петар Стамболић; повјереник за здравље и снабдијевање позадине и болница Мирко Томић; ресор трговине, занатства и привреде (уколико привреда није била под војном управом) водио је Никола Груловић; послове финансија Митар Бакић, просвјету и културу књижевник Јован Поповић и Митра Митровић; ресор шумарства поп Влада Зечевић. Требало је да послове саобраћаја и грађевинарства води Ми-

²⁸⁷ Локументи историје омладинског покрета Југославије, том I, кн>. 2, стр. 28.

²⁸⁸ Борба од 8. новембра 1941.

лентије Поповић, али због других дужности он тај ресор у Ужицу није преузео. Одбору је, на рад у њему, био додијељен и искусни партијски радник Јусуф Тулић Сремац, који је погинуо у борби против Нијемаца приликом повлачења из Ужица 29. новембра 1941. године.

1. ПРИПРЕМА ПРОТИВОФАНЗИВЕ

Због широких размјера оружаног устанка, који је од самог почетка добио општенародни карактер, за њемачку Команду Југоистока и њемачку Врховну команду устављасана Србија је постала озбиљна сметња с војног, а нарочито с политичког гледишта. Стога је Србија проглашена операцијском зоном,²⁸⁹ а њемачки окупатор је морао на њеној територији да преузме офанзивна дејства. Но за то му нису биле довољне посадне и квислиншке снаге, па их је претходно допунио властитим јединицама из Грчке (око једне дивизије) и, крајем септембра, ојачаном пешадијском дивизијом из Француске.

У почетку су Нијемци главни удар усмјерили против партизанских одреда у Мачви, Поцерини, Посавини и Рађевини. Борбе су биле тешке, али најтеже су, без сумње, биле у Мачви, на Церу и Иверку, у долини Јадра и око Крупња. У исто вријеме су њемачке трупе вршиле нечувен терор над цивилним становништвом.²⁹⁰

манданта Србије, требало је; прије свега, напасти оне партизанске одреде који су дејствовали изван компактне ослобођене територије западне Србије и Шумадије, разбити их, преостале њихове дијелове потиснути на ужи дио ослобођене територије, ка Ужицу, а затим их обухватима и снажним ударима са истока и сјевера окружити и уништити; затим, сталним офанзивним акцијама мањих снага на источним и сјеверним границама ослобођене територије изнурити партизанске одреде који је бране и приморати их да троше ионако оскудне количине муниције како би се што прије сломио морал њиховог људства и олакшало извршавање главног задатка; даље, што чвршће окупити око себе снаге домаће реакције и остале елементе спремне на сарадњу са окупатором, ради чега је ваљало извршити још јачи притисак на Дражу Михаиловића и његове присталице да одустану ма и од пасивне сарадње са појединим партизанским одредима; у исто вријеме организовати нове квислиншке, Недићеве и Љотићеве, војно-полицијске јединице како би се што мање ангажовале сопствене војне снаге, а оружаном устанку што прије дао карактер грађанског рата.

генерал Беме је успио да исцрпљујућим нападима потисне партизанске одреде из Мачве, Посавине и средњег дијела Шумадије и да дијелове браниоцевих снага одбаци до линије Краљево-Рудник-Лиг-Валево-Крупња. Тиме

²⁸⁹ Архив ВИИ, микрофилм IiAB-H-T-312, ролна 463, снимак 8050409-11.

²⁹⁰ Петнаестог новембра 1941. Штаб њемачке 342. пјешадијске дивизије изнио је резултате дотадашњег тока операција, према којима је у борабама погинуло 905 партизана, а 2.685 их је стријељано; ухапшено је 22.775 становника са подручја сјеверозападне Србије, претежно Мачве и Поцерине, од којих су стријељане или одведене у концентрационе логоре 21.604 особе (Архив ВИИ, микрофилм Минхен, ролна Н-6, снимак 358-59). Села су спаљена сасвим или дјелимично, покретна имовина опљачкана, а само за првих 11 дана операција отето је 4.006 граа говеда, оваца и свиња, од чега је Нијемцима у Београд отпремљено 952 говечета, 1.811 оваца и 809 свиња (*Зборник НОР-а*, том I, књ. 1, бр. док. 196).

је сузио простор око слободне територије и привео крају припреме за слиједећи општи и главни удар њемачких јединица - према Ужицу, средишту ослобођене територије. Генерал Беме је желио да тим нападом захвати што веће снаге партизанских одреда са дијела западне Србије и Шумадије, па је зато и покушавао да их све набаци на релативно мали простор преосталог дијела слободне територије како би их тамо окружио и уништио.

С друге стране, планским стезањем оперативног обруча око слободне територије у западној Србији и Шумадији - Ужичке републике - Бемеу је пошло за руком да створи операцијску основицу на којој је могао развити своје трупе за одлучан концентричан удар на главне партизанске снаге.

Консолидован полукружни нападни положај око слободне територије, дуг око 250 километара, полазио је од Бање Ковиљаче, преко Лознице, Ваљева, Љига, Белановице и Крагујевца, па све до Краљева, и пружао је повољне услове за развој напада њемачких трупа.

У припремном периоду генерал Беме је сталним офанзивним дејствима својих јединица, уз обилну помоћ и сарадњу домаћих издајничких војних и полицијских формација, нарочито четника, успио да веже знатан број партизанских снага и тиме да осујети нове офанзивне замахе партизанских одреда на неком другом подручју, те да на тај начин добрим дијелом узме иницијативу у своје руке.

За тај успјех њемачких команданата могу умногоме бити захвални Михаиловићевим четничким одредима, који су својим нападима, предузимајући их час овдје, час ондје, успјели да вежу за себе знатан дио снага свих партизанских одреда са слободне територије, па чак и неке јединице сусједних одреда, ван територије Ужичке републике.

Послије свих оштрих и сталних борби вођених против Нијемаца, недићеваца и четника у октобру и новембру, сада је партизанским јединицама предстојало да издрже још један, само много снажнији и тежи удар.

Двадесет првог октобра њемачка Команда Југоистока обавијестила је њемачког војног команданта Србије и команданта 18. армијског корпуса генерала Бемеа да им је, за операције у Србији против партизанских одреда, додијељена и 113. пјешадијска дивизија (до тада на окупираној територији Совјетског Савеза).²⁹¹ Поред тога, њемачка Врховна команда копнене војске је 25. октобра прихватила захтјев команданта оружаних снага на Југоистоку да се прва слободна дивизија пребаци у Србију и стави на располагање генералу Бемеу како би је он употребио за гушење оружаног устанка на најугроженијем простору.²⁹²

Нови концентрични удар је већ био на помолу кад је, негдје 22. новембра, у долину Велике Мораве стигла обећана дивизија са совјетско-њемачког фронта. То је била 113. пјешадијска дивизија, јачине 10.896 војника, под-официра и официра.²⁹³

Прије општег напада на слободну територију, 18. октобра 1941, њемачка Врховна команда је одредила инжињеријског генерала Валтера Кунцеа (Walter Kuntze) да врши дужност команданта 12. армије (Команде Југоис-

²⁹¹ Архив ВИИ, кут. 70, бр. рег. 18/1А.

^{2.2} Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-312, ролна 452, снимак 8036815.

^{2.3} Коначари 113. дивизије стигли су у Београд 29. октобра, а 7. новембра је почело искрцавање првих дијелова дивизије на простору Јагодина (сада Светозарево)-Бупрња-Параћин-Крушевац, да би 22. новембра цијела дивизија била спремна за дејство (Архив ВИИ, микрофилм Фрајбург, II снимак 38; микрофилм НАВ-Н-Т-501, ролна 250, снимак 1240).

тока) умјесто обојелог фелдмаршала Листа, те је он, у ствари, заједно са генералом Бемеом правио планове и руководио операцијама у Србији. Нешто касније, 1. новембра, команданта 342. пешадијске дивизије генерал-лајтнанта дра Валтера Хингхофера замијенио је генерал-мајор Паул Хофман, који је до тада командовао 717. посадном дивизијом.

Припремама за велики напад њемачких дивизија на ослобођену територију било је обухваћено и дјеловање на психолошком плану. Њемачки авиони су бомбардовали Бајину Башту 16. и 17. новембра, а Чачак 19. новембра, којом приликом је било и људских жртава. Осим тога, њемачки окупатор и његови домаћи помагачи су у новембру појачали притисак на становништво и терор над њим. Градови и села на окупираној територији освитали су излијељени пријетећим плакатима, док су њемачки авиони бацали над слободном територијом летке у којима су позивали партизанске борце да се врате кућама и предају оружје. У том смислу је била развијена и јака пропаганда преко радија, штампе и огласа - све с циљем застрашивања и подривања борбеног расположења бораца и народа. Свакако да је и тај вид дјелатности, повезан са бројном и техничком надмоћи њемачких трупа, уз активну пропаганду четничких елемената, имао извјесног утицаја на борбено расположење и морал код једног дијела становништва.

I

2. ПЛАН ЊЕМАЧКОГ КОМАНДОВАЊА

Када су све припреме биле готове, генерал Беме је приступио извођењу прве велике противофанзиве на југословенском простору, у склопу јединствене Хитлерове директиве још од 16. септембра 1941 - дасе угуши устанички покрет у Србији и на њеној непосредној граници. Било је предвиђено да општа противофанзива концентрисаних снага буде изведена с операцијске основице у правцу слободне територије Ужичке републике, и то тако да истовремено услиједи удар са истока, сјевероистока, сјевера и сјеверозапада. Одлука о овој офанзивној операцији, у њемачкој документацији познатој и као »Операција Западна Морава«, донешена је на савјетовању у Штабу генерала Кунцеа 17. новембра 1941. на дан када је у Ужицу основан Главни народноослободилачки одбор Србије.

Генерал Беме је у својој изјави на суђењу у Нирнбергу објаснио циљ који је том операцијом ширих размјера желио постићи:

»Моја основна и водећа мисао у операцијама 342. и 113. дивизије била је... отићи у залеђе партизанске групе Ужице, Чачак (8-10.000 људи), од чега сам очекивао слом партизана.«²⁴

Да би остварио постављени циљ - уништење главног дијела партизанске живе силе на простору Ужица и Чачка - и тиме »сломио кичму комунистичког отпора«, ²⁹⁵ генерал Беме је направио солидан план. Основну замишљао операције изнио је конкретније у својој заповијести »за уништење партизана у долини Западне Мораве и предјелу Ужица«. Ту заповијест, издату 18. новембра, цитирамо у изводима:

»... 2. Ради уништења непријатеља ... ангажоваће се 342. дивизија из рејона Ваљева и 113. дивизија из рејона Крагујевца и Краљева.

²⁴ Збораник НОР-а, том I, књ. 1, док бр. 297.

²⁵ Архив ВИИ, кут. 52, бр. рег. 7/13.

3. 342. дивизија са два ојачана пешадијска батаљона полази ... ради увода у обухват и ради обмане непријатеља, рано ујутру, без возила из Ваљева, тако да ... избију у долину Дрине код Љубовије, и одатле усмере свој удар преко Рогачице на Ужице... Храну за најмање три дана, оружје, ћебад, прибор и др. понети са собом помоћу импровизоване колоне товарних грла и одећења носача; ојачани пешадијски пук, полазећи из Ваљева ... овладаће пределом Мрчића, да би одатле предузео напад и преко Косјерића на Ужице (главни правац удара) и Пожегу ...

4. 113. дивизија предузеће обухватно наступање из Крагујевца и Краљева преко Кнића и Горњег Милановца, посешће предео око Чачка, да би одатле, у садејству са 342. дивизијом, уништила непријатеља који се налази између Чачка и Ужица. Крагујевац и Краљево (тежиште напада)... Суштина је у томе да удар јужног крила... буде изведен изненада и брзо, тако да се непријатељу онемогући повлачење ка југу и западу ... 1. и 2. батаљон 749. пука 717. дивизије стављају се ... под команду 113. дивизије ради напада на Чачак и затварања долине Ибра.

5. Обадве дивизије формираће од артиљеријских и запрежних јединица импровизоване коњичке јединице ради извиђања и обезбеђења у склопу ове операције ...²⁹⁶

пропустио да нагласи да, мада су услови нешто повољнији, то »нипошто још не значи да ће непријатељ напустити своје циљеве«, већ да »комунизам у Србији треба разбити, да се онемогући његово евентуално поновно разбуковање под повољним условима«.²⁹⁷

Да би остварио постављени циљ, да би спровео у дијело основну замисао, главнокомандујући генерал у Србији Беме је наредио ојачаној 342. пјешадијској дивизији, прикупљеној у зони Ваљева, да напада према Ужицу у двије колоне: десна, правцем Ваљево-Пецка-Љубовија-Бајина Башта-Ужице, и лијева, правцем Ваљево-превој Букови-Косјерић-Ужице. Садејствујући с десном колоном, лијева је требало да достигне што прије Ужице и пресијече одступни правац партизанских снага на запад, преко Дрине у источну Босну; десна колона, чистећи долину Дрине и на њеној десној обали, треба да избије у рејон Ужица пошто претходно овлада комуникацијом Љубовија-Ужице, те ту да се споји са лијевом колоном и посједне запречни положај како би затворила обруч око партизанских јединица које се задрже сјеверно од Ужица.

Пошто достигне Ужице, 342. дивизија има задатак да продре преко планине Златибора ка Санцаку, да осигура комуникације Ваљево-Ужице и Ужице-Бајина Башта и чисти зону Златибор-Тара-Ваљево-Ужице.

Пјешадијска 113. дивизија (ојачана 1. батаљоном 202. оклопног пука), прикупљена на простору Јагодина (сада Светозарево)-Крушевац-Краљево-Крагујевац, добила је задатак да наступа долином Западне Мораве према Чачку такође у двије колоне: десна, правцем Крагујевац-Горњи Милановац-Чачак, а једним краком правцем Крагујевац-село Кнић-село Мрчајевци-Чачак, и лијева, правцем Краљево-Чачак. Од ове дивизије требало је да једна посебна борбена група, јачине два пјешадијска батаљона, буде издвојена за офанзивно дејство ка југу, дуж ибарске комуникације Краљево-Ушће-Рашка. Наређено је да, последице продора у Чачак, главнина дивизи-

^{2,6} Зборник НОР-а, ТОМ XII, књ. 1, бр. док. 242.

^{2"} Исто.

зије продужи наступање путем Чачак-Пожега-Ужице, с тим да на тој саобраћајници посједне запречни положај ради уништења партизанских јединица сјеверно од те комуникације, и да чисти зону Краљево-Крагујевац-Ужице-планина Јавор.²⁹⁸

Планом операције било је предвиђено да 342. и 113. дивизија воде напад самостално све до избијања пред Ужице и до спајања колоне тих дивизија, а затим да се 342. дивизија потчини команданту 113. дивизије, као руководиоцу цијеле операције, што је требало регулисати посебним наређењем опуномоћеног команданта у Србији генерала Бемеа.

Према Бемевом плану, јединице њемачке 714. и 717. посадне дивизије, Недићеви оружани одреди и четнички одреди Косте Пећанца, прикупљени у рејонима Тополе, Рудника, Крагујевца и Краљева, такође као трупе прве борбене линије, имали су задатак да офанзивно дејствују у међупростору колоне 342. и 113. пјешадијске дивизије, потпомажу и објезбеђују њихова нападања дејства и запосједају слободну територију у западној Србији и Шумадији.

Ради обједињавања дејстава квислиншких војних формација на простору Аранђеловац-Топола-Јагодина-Рековад-Крагујевац, 22. новембра је формиран Штаб Шумадијског кора (корпуса), а њиме је, под командом њемачког пуковника Хердера, руководио Недићев пуковник Коста Мушички, са сједиштем у Крагујевцу.

дићевско-четничких јединица требало је образовати три нападне борбене групе: десна група, састава: колубарска група одреда, четнички одред мајора Манојла Кораћа и одред капетана Вучка Игњатовића, за дејство на правцу село Трешњевица-Рудник-село Бершићи-лијева обала Западне Мораве-лијева обала Бетиње; средња група, састава: Лотићев 3. и 5. добровољачки одред и жандармеријска чета из Лапова, за напад основним правцем Крагујевац-Кнић-Чачак-долина Западне Мораве-долина Бетиње, с тим да 3. добровољачки одред напада на одвојеном правцу село Баре-село Враћевшница-Горњи Милановац; лијева група, састава: 2. оружани одред, 10. добровољачки одред, Београдски и Јаворски четнички одред и одред (самозваног) војводе Гордића, за напад на правцу село Витановци-Краљево-десна обала Западне Мораве-десна обала Бетиње.²⁹⁹

На основу сагласности Врховне команде њемачке оружане силе,³⁰⁰ требало је да галијанске трупе које су ушле у Вишеград 7. новембра 1941, посједну обалу Дрине у том простору и спријече прелазак партизанских јединица из Србије у источну Босну.³⁰¹

Када јединице буду извршиле те своје задатке, када буду овладале ослобођеном територијом и посјеле Горњи Милановац, Чачак, Пожегу, Ужице и друга мјеста на том простору, требало је поново успоставити окупаторов и недићевско-лотићевски управни систем власти, у сваком већем мјесту образовати концентрациони логор, спријечити поновно избијање оружаног устанка и докраја искористити реокупирано подручје у економском погледу. Да би се обновио и очувао редован саобраћај, нарочито на жељезницама, предвиђен је низ врло радикалних мјера. Прије свега, требало је ојачати

²⁹⁸ Архив ВИИ, кут. 70, бр. рег. 18/1А.

²⁹⁹ Архив ВИИ, кут. 52, бр. рег. 7/13.

³⁰⁰ Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-312, ролна 452, снимак 8036711-4.

³⁰¹ Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-501, ролна 250, снимак 1218-23.

обезбјеђења главне жељезничке пруге и главног пута Београд-Ниш-Скопље изгрдњом фортификацијских објеката и локалним акцијама чишћења; на главним путевима и жељезничким пругама створити са обје стране слободне зоне ширине 500 метара и завршити грађење стражарских кула на жељезничкој прузи Београд-Ниш и код важнијих постројења у Београду и другим градовима у Србији; ојачати бугарска окупаторска обезбјеђења у упориштима на жељезничкој прузи Ниш-Пирот и Ниш-Скопље употребом тежег наоружања и довлачењем још једног бугарског батаљона;³⁰² затим, извршити темељиту селекцију свих службеника и радника запошљених на жељезници и осигурати жељезничке станице, тунеле и веће мостове жандармеријским посадама и људством Недићевих оружаних одреда, чији би се број одређивао према важности и величини објекта; предвиђено је да се мањи мостови и већи пропусти осигуравају наоружаним сеоским стражама из оближњих села, чији би састав и јачину одређивао надлежни срески начелник у договору са старјешином жандармеријске станице и предсједницима општина; мање саобраћајне објекте и жељезничку пругу обезбјеђивали би и стални чувари пруге с посебним бројем сеоских стражара, над којима је контролу имала жандармерија. Заштиту друмова требало је извршити на сличан начин, а обезбјеђење телефонско-телеграфског саобраћаја препустило би се Недићевом Министарству пошта и телефона.³⁰³

У њемачким и квислиншким заповијестима били су предвиђени и тактички поступци јединица; брзим дејством груписаних снага вршити дубоке продоре и обухвате, што прије овладати свим важнијим комуникацијама на слободној територији, а тек онда мањим потјерним одредима систематски прочешљавати и чистити терен. Препоручено је да се продор, с обзиром на комуникативност и проходност земљишта и с обзиром на дејства партизанских јединица, врши у јачим колонама до нападних циљева, а затим да се мањим колонама претреса остало земљиште.

ратовања на основу искустава из претходних борби, њемачки команданти су писали:

»Противник прво употребљава слабије снаге. Добри су стрелци, јер је приликом напада констатована добра дисциплина ватре. Ватрене препаде врше из непосредне близине. Противник врло умешно користи земљиште и маскирање. Противник располаже изванредним начином обавештавања (помоћу месног становништва, паљењем ватре, као и средствима везе). Непосредни циљ им је узнемиравање, блокирање и, на крају, систематски напад на важне објекте на саобраћајним везама, као и њихово рушење ... Противник је јако осетљив на аратиљеријску ватру и на употребу тенкова ...»³⁰⁴

Да би се окупаторове трупе супротставиле таквој тактици партизанског ратовања, оперативно одјељење њемачке 717. посадне дивизије је предлагало да:

... »трупе морају обезбедити покретљивост, тј. њихови покрети морају бити брзи (моторна возила). Трупе морају да буду оспособљене да могу гонити непријатеља и на планинском земљишту (товарна грла). Тактика трупа се мора прилагодити тактици противника. Употребом товарних грла могуће је гоњење непријатеља и у брдском рејону, а његовој организацији се наносе

³⁰² Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-312, ролна 452, снимак 80367111-4.

³⁰³ Архив ВИИ, кут. 1, бр. рег. 20/2.

³⁰⁴ *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, бр. док. 288.

осетни губици ... Трупe морају бити растерећене задатака осигурања... Мора се обезбедити да мање снаге (1-2 чете) увек дејствују из супротних праваца *v* циљу постизања бројног узнемиравања противника.³⁰⁵

Из наређења генерала Бемеа је очигледно да су дејства предузета не само ради поновног посједања изгубљене територије у западној Србији и Шумадији него и ради физичког уништења парзитанских бораца. С тим у вези Беме је наредио:

»а) Као и досад стрељаће се као партизани сви устаници који буду у борби заробљени, па чак и ако к нама побегну. Стрељаће се, исто тако, и преговарачи који буду долазили из подручја у којима се воде или у најкраћем времену предстоје борбене акције«.³⁰⁶

При томе се требало придржавати свих оних упутстава која је овај нацистички генерал издао још 25. октобра 1941, а која се тичу поступка приликом узимања талаца за стријељање ради гушења оружаног устанка у Србији. Тада је он наредио: да се »добро организованим акцијама у устаничким областима... У потребном броју из таквих насеља која су позната као устаничка жаришта узима потребан број талаца«; да се за таоце приводе прије свега сродници одбјеглих лица, укључујући и жене, а куће побјеглих спале; да се и према женама које су активно учествовале у борби - с оружјем или без њега - поступа као с мушкарцима, да се и »жене у које се посумња да су потпомагале борбу устаника изводе пред ратни суд« и да се »уколико нема довољно талаца, или се исти не могу да прибаве, извести опуномоћени командант, који ће наредити попуно до потребног броја«.³⁰⁷

изражаја сва педантерија тих људи вичних злочину:

»а) Одељењима за стрељање да командују официри.

б) Стрељање се врши пушкама, гађајући истовремено главу и срце с одстојања од 8 до 10 метара.

ц) Да би се избегло непотребно додиривање лешева, они који се имају стрељати, стаће непосредно на ивицу гроба. При масовним стрељањима биће сврсисходно да таоци клече окренути лицем гробу.

д) Одељењима за вршење стрељања придати једног лекара који ће наређивати и спаљивање смртоносног метка у циљу да се евентуално преживели дотуку.

е) Одећа и обућа и ствари од вредности ни у ком случају не смеју бити искоришћене од стране становништва. Исте се морају, уз потврду, предати надлежним властима војне управе«.³⁰⁸

Рачунајући и с капитулацијом партизанских одреда, опуномоћени командант у Србији је још првих дана новембра издао наређење којим се регулисао поступак спровођења капитулације (мјеста полагања оружја устаника, надлежност провјеравања људи, мјеста сабирних логора, евиденција броја заробљеника итд.).

Нијемци су, у ствари, живјели у заблуди да ће се партизанске снаге брзо и потпуно распасти. Сем тога су били увјерени у то да ће и предстојећи зимски, сасвим неповољни временски услови убрзати распад партизанских од-

³⁰⁵ Исто.

³⁰⁶ *Зборник НОР-а*, том I, књ. 1, бр. док. 271.

³⁰⁷ Архив ВИИ, микрофилм, Минхен, ролна Н-3, снимак 820.

³⁰⁸ Исто.

реда, што их је навело на помисао о могућности брзе капитулације браниоца.

Што се тиче евентуалних покушаја устаника да преговарају с њемачким органима, генерал Беме је наредио да се при томе треба придржавати мјера које су и раније важиле, тј. примјењивати казну стријељања.³⁰⁹

Током извођења операција велику ће помоћ Нијемцима пружити четници Драже Михаиловића. Двадесет трећег новембра, само три дана пошто је дошло до закључења споразума о примирју између партизана и четника, Михаиловић ће издати наређење својим командантима да не ступају у борбу против њемачке војске, већ да нападају партизане свагда и свугдје - на сваком мјесту.

Сталним нападима на партизане на широком фронту од почетка главног њемачког напада, четници су онемогућавали партизанским одредима да све своје чете поставе на положаје испред Нијемаца, а нападима из својих база на слободној територији у леђа и бокове партизанских чета на положајима омогућавали су њемачким трупима да лакше заузимају један по један положај браниоца.

дилачке борбе - краљевска избјегличка влада. Она је организовала и пружала материјалну помоћ четницима Драже Михаиловића. Сем тога, од ништа мањег значаја за четнички покрет била је морална помоћ коју му је она и даље пружала, без обзира на његову сарадњу с фашистичким окупатором. Та се помоћ, између осталог, огледала на тај начин што су англо-америчке радио-станице успјехе партизанских јединица приписивале четницима Драже Михаиловића, величајући при том Дражу као вођу тих јединица и организатора тих побједа.

Укупан број њемачких војника које је генерал Беме употребио износио је око 60.000. Ако и прихватимо његову процјену да је слободну територију бранило 8.000 до 10.000 партизана, видјећемо да је однос снага био отприлике 1:7. Сем тога су Нијемци имали авионску, тенковску и артиљеријску подршку, знатну премоћ у техници, наоружању и опреми, уз високу обученост људства и друге погодности.

А када су њемачке трупе стигле на територију ужичког округа, тај однос је постао још знатно повољнији по Нијемце зато што су они, нападајући дуж путева, гдје су стварали веома јаке групације, потисли снаге сусједних партизанских одреда даље од цеста, а потом се главнином својих снага сручили на Ужички партизански одред.

Разумије се, у појасу осигурања око слободне територије, сем наведених снага било је још јединица и помоћних служби, њемачких и недићевско-четничких. Без обзира на то што неке јединице и помоћне службе нису биле покренуте из својих гарнизона и упоришта, оне су, с дијеловима који су били одређени да активно дејствују ка Ужицу, представљале јединствену снагу за окупатора, јер су својим посредним учешћем, као резерва или као осигурање, судјеловале у стварању запречног положаја око Ужичке републике на дубини до 30 километара. Тај појас је партизанским јединицама онемогућавао маневар и забацивање у непријатељеву позадину.

Из свега овога се јасно види како је тешка борба очекивала јединице Ужичког одреда и сусједних партизанских одреда које су се налазиле испред тог испланираног војног строја. Треба додати и то да су тада већ били

³⁰⁹ *Зборник НОР-а*, том I, књ. 1, бр. док. 260.

почели оштри зимски мразеви, да је на брдско-планинском терену температура већ падала испод нултог подеока, а да је било доста партизанских бораца слабо обучених и обувених, уз то и оскудно храњених. Они су низ дана и ноћи провели на разним положајима, а сад је требало да се успротиве знатно бројнијим, добро одевеним и добро ухрањеним њемачким војницима.

Њемачко командовање је знало да концентрација трупа за напад ка Ужицу не може остати незапажена. Зато је покушало да постављањем и распоредом својих дивизија партизанску команду обмане бар у погледу правца њихове употребе.

Тако је главнина 113. пјешадијске дивизије груписана у рејон Крушевца и сјеверно, а касније на простор Краљева, како би се створио утисак да ће она нападати само преко Краљева ка Чачку. Исто тако је 342. пјешадијска дивизија постављена у рејон око Ваљева, јер се жељело да се тиме створи утисак како ће се она одавде упутити према Чачку. Генерал Беме је на сусјењу у Нирнбергу изјавио да је таквим лоцирањем својих дивизија желио да код противника створи забуну о њиховој употреби. Међутим, тај распоред није навео наш Врховни штаб на погрешну процјену и одлуку. Близина Ваљева и Краљева у средишту слободне територије - Ужицу - и јачина концентрисаних снага наговјештавале су да се овдје не ради о неким дјелимичним противнападима, већ да Нијемци намјеравају да једним општим нападом сруше и ликвидирају Ужичку републику, која им је војно, а нарочито политички, много сметала.

3. МЈЕРЕ ЗА ОДБРАНУ УЖИЧКЕ РЕПУБЛИКЕ

Још у току припреме њемачке офанзиве, а на основу података који су стицали са терена и анализе борбених дејстава која су у то доба предузимана, Врховни штаб с другом Титом на челу је процијенио да предстоји напад великих размјера на слободну територију у западној Србији и Шумадији. Ток борби у сјеверозападној Србији и Шумадији открио је и какву ће тактику окупатор примијенити приликом напада на слободну територију - дејствоваће постепено, по етапама. Али Врховни штаб није имао тачне податке о пристизању нових њемачких снага у Србију (113. пјешадијске дивизије) и о непријатељевом плану за концентричан напад према Ужицу.

Врховни командант друг Тито је процијенио да положај слободне територије и непријатељевих гарнизона око ње, нарочито положај и близина Краљева и Ваљева, пружају непријатељу повољне услове за напад у срце слободне територије - Ужице.

Полазећи од такве процјене, Врховни командант је претпостављао да се главне окупаторове трупе могу прикупити у зони Ваљева и Краљева и да ће баљево-Ужице и Краљево-Чачак-Ужице вјероватно бити правци њиховог главног удара. То су, уосталом, најкраћи правци који изводе у средиште Ужичке републике. За Ужички одред су оба правца била веома опасна, зато што су моторизоване јединице могле да и једним и другим правцем врло брзо и у једном налету избију до Ужица, у којем су били Врховни штаб, Политбиро Централног комитета Партије и друг Тито.

Наше снаге на слободној територији биле су бројно недовољне да се супротставе непријатељевим трупама знатно надмоћнијим у сваком погледу, уз то војнотехнички савремено опремљеним, поготову што су све чете

из партизанских одреда са слободне територије дотад у двомјесечним даноноћним борбама имале доста губитака у људству. И тада, пред општи напад њемачких трупа, одредске јединице биле су развучене на широком простору, услјед чега се на појединим нападним правцима нису могле концентрисати потребне снаге. Због нових четничких напада, неке се чете нису могле потпуно ни употребити у борби против њемачких снага, као што је то био случај с оном групом чета из Ужичког одреда (1. ариљска, 2. пожешка, Моравичка, Црногорска и Словеначка чета) која се налазила на фронту код Прањана и Равне горе.

Укратко, партизанске чете и одреди, бројно неупоредиво мањи, технички неупоредиво слабије опремљени, у догађајним борбама исцрпени и ослабљени због доста губитака, нису могли у таквим условима потпуно одбрани слободну територију.

Очевидно је да прихватити одбрану на сваки начин - није било могуће и да би то водило поразу. Рачунало се с тим да фронталном борбом партизански одреди неће моћи дуго спречавати продор савремено опремљених њемачких дивизија. Због тога се настојало да се што више сачува људство и да се јединице не упуштају у одсудне и исцрпљујуће борбе против надмоћних њемачких и квислиншких снага. Изабрана је најпогоднија тактика. Требало је ослоном на што повољније положаје, на правцима наступања нападачевих снага, пружити организован отпор ради што дуже одбране слободне територије и доношења што већих губитака непријатељу, али не по принципу утврђених одбрамбених линија и на сваки начин, јер ои тиме партизанске јединице биле изложене уништењу или онеспособљавању за будућа офанзивна дејства. Према томе, требало је да се слободна територија брани до граница могућности, прије свега офанзивним дејствима, и то тако што би се избјежавали одсудни фронтални сукоби, уз настојање да се мање снаге забацију непријатељу иза леђа и дејствују у његовој позадини, а затим да се губитак једне територије надокнади, по могућству, освајањем нове и веће. Требало се постепено повлачити и при томе предузимати противнападе на разним одсјецима фронта ради узнемиравања непријатељских јединица", смањивања њиховог темпа напада и удара и доношења нападачу што већих губитака у људству.

Узимајући све то у обзир, као и низ других околности, врховни командант друг Тито је тада лично одређивао задатке партизанским одредима у западној Србији и Шумадији. Како је слободна територија била на најважнијим правцима повезана сталном телефонском линијом, Врховни командант је и тим средством везе могао интервенисати из Ужица, упозоравајући руководства партизанских одреда да предузму одговарајуће мјере одбране. Командантима околних партизанских одреда, нарочито руководству Ужичког одреда, потребна упутства и наређења давао је и лично у свом штабу. Друг Тито је нарочито захтијевао да се још чвршће међусобно повезу оближњи партизански одреди и да координирају своја дејства. Свим партизанским одредима дата су упутства да што солидније затворе основне правце: Косовска Митровица-Краљево, Крушевац-Краљево-Чачак, Крагујевац-Краљево, Крагујевац-Горњи Милановац-Чачак, Аранђеловац-Горњи Милановац, Ваљево-Косјерић-Ужице и Валзево-Пећка-Љубовија-Ужице. Ваљевском, Крагујевачком, 1. шумадијском, Краљевачком и Чачанском партизанском одреду дата су упутства да посебно обрате пажњу на подручје Ваљева, односно Крагујевца и Краљева, и да систематски извиђају терен око тих градова. Из предострожности, одбрана према Ваљеву, на превоју

Распоред јединица Ужичког одреда пред њемачку противофанзиву

Буковима и према Мионици, појачана је неким дијеловима Ужичког батаљона Ужичког партизанског одреда.

Када је Врховни штаб - имајући на уму дотадашњи развој операција, престанак рада фабрике оружја и муниције (до чега ће доћи) и издају четника, против којих су морале бити ангажоване знатне снаге, - дошао до закључка да се у новоствореним условима не може одбранити слободна територија, донио је одлуку да се Политбиро Партије, Врховни штаб, Главни

одбор Србије, неки значајни привредни објекти, установе, болнице и неке јединице дијелом извуку из градова на планину Тару и Златибор, а дијелом и према Санцаку. При том је требало да се главнина борбених јединица забаци нападачу иза леђа и да даље те јединице дејствују понаособ, свака на свом терену.

Друг Тито је поново упозорио командни састав партизанских одреда да не треба водити упорне фронталне одбрамбене борбе, већ њих комбиновати с активним, офанзивним дејствима, нападати гдје је год то могуће и тако наносити непријатељу што више губитака.

С обзиром на процјену да је овога пута непријатељ концентрисао изразито јаке снаге, те се слободна територија није могла одбранити, Врховни штаб је тежиште свог одлучивања усмјерио на то да сачува сопствену војску. Зато је друг Тито и дао директиву да се наше јединице не упуштају у одсудне борбе против толико надмоћног нападача.

Својом одлуком да се партизанске јединице не држе грчевито слободне територије, друг Тито је тежио томе да сачува војску - војску која ће својим присуством у другим крајевима земље створити борбом нове слободне територије.

Да би западносрбијанске партизанске снаге послуже повлачења на Златибор, Тару и у Санцак биле колико-толико прихваћене од других партизанских јединица, Врховни штаб је скренуо пажњу Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку и Главном штабу НОП одреда за Санцак да повећају своју активност, нарочито на подручју Санцака према Србији. Романијском партизанском одреду је наређено да прихвати дијелове партизанских одреда који би се, евентуално, повукли из Србије у источну Босну.

Таква одлука о напуштању градова и дијела слободне територије донесена је у току непријатељеве офанзиве, и то у прави час, када је било јасно да се Чачак, Ужице и други градови не могу одбранити снагама и наоружањем којима се тада располагало.

Правац повлачења из западне Србије на Тару и Златибор, а затим преко ријеке Увца у Санцак заиста није могао бити исправније одабран. Он је, несумњиво, био најпогоднији, а изводио је у област која је била најслабије поседнута талијанским трупама. Сем тога, то је подручје војно и политички било изванредно значајно, јер се с њега могло дејствовати у више правца, посебно натраг у Србију.

Уза све то су предузете потребне политичке и организационе мјере за рад војнопозадинских органа и друштвено-политичких и економских организација на ослобођеној територији како би се што успјешније евакуисали: болнице, ратни материјал, фабрика оружја и муниције и штампарија из Ужица, складиште жита и бензина, а такође становништво из угрожених мјеста с најнужнијом његовом покретном имовином. Народноослободилачки одбори, партијске и скојевске организације и команде мјеста су добили задатак да се старају о извлачењу болница, војног материјала и резерви хране. Исто тако, они су организовали заштиту и правовремену евакуацију незаштићеног становништва, у чему су им морале пружити помоћ и партизанске јединице.

По упутствима Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ, преко штампе, летака, брошура, емисија локалних краткоталасних радиостаница у Ужицу и Чачку, преко руководства партизанских јединица, политичких организација и народноослободилачких одбора обавјештавано је

и подстицано становништво на слободној територији о потреби да заједно са својим партизанским одредима брани Ужичку републику.

Почев од 25. новембра Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије предузимао је и многе друге мјере војног, политичког и организационог карактера. Поред осталог, у Ужицу је 26. новембра одржао састанак са више војних и политичких руководиоца партизанских одреда, на коме их је друг Тито упознао с дотадашњим развојем непријатељеве противофанзиве и дао им директиве за рад. Том приликом је Врховни командант јединицама које су биле ван простора обухваћеног окупаторско-квислиншким операцијама наредио да предузму још снажније нападе на непријатељева упоришта и саобраћај.

Наређење да са погодних положаја пружи што јачи отпор, а затим да се повлачи у правцу Златибора, Таре и Санџака, добио је и Ужички партизански одред, који се тада налазио у распореду приближно истом у коме је био послје завршетка новембарских борби против четника Драже Михаиловића.

Због оштрих и сталних борби које је водио у протеклом периоду, Одред је имао доста велике губитке, па су чете бројно биле знатно смањене, а при томе и растурене по разним секторима око слободне територије. Ипак, чете су биле спремне да дају све што могу у одбрани Ужица и цијеле његове околине.

Руководство Ужичког одреда и борци су знали да се овај пут неће моћи најуспјешније успротивити нападачу, мада су потајно гајили неку наду, али су у крајњем случају жељели да ако не могу одбранити слободну територију, оно бар пруже што упорнији отпор њемачком окупатору. Зато су се спремали да наређења друга Тита што савјесније изврше.

Непосредна околина Ужица погодна је за одбрану. На правцу од Краљева све до Чачка земљиште је маневарско, па су јединице Чачанског и Краљевачког партизанског одреда могле пружити на тим положајима узастопни отпор. А послје заузимања Чачка Нијемци ће тек имати тешкоћа - да са владају доста дугу и уску Овчарско-кабларску клисуру, па због тога врло погодну за одбрану. И са мало ватрених средстава се тај пролаз могао добро затворити. Исто тако, пошто су се малим снагама и средствима могла извршити рушења и запречавања на комуникацијама, чиме би се онемогућио пролаз моторних возила свих врста, тај се правац могао и бранити с релативно малим снагама.

Пред ојачаном 342. пјешадијском дивизијом на правцу Ваљево-Косјерић-Ужице постојали су погодни положаји одмах изнад Ваљева, око Ластре, у висини линије село Бачевци-Лесковица, затим на превоју између Повлена и Маљена, званом Букови. И на том правцу је било могућно остварити успјешно комбиновање ватре с рушењем комуникација. Затим, по дубини, послје губитка Косјерића, врло погодан положај је била Црнокоса и, као посљедњи положај на том нападном правцу, брдо Трешњица, код Ужнца. На правцу од Ваљева, преко Љубовије и даље долином Дрине, положаји су били нешто слабији за одбрану, али правременним посједањем могли би се и неки од њих успјешно бранити. Ипак, као најјачи положај овдје се издваја Кадињача, превој који везује планину Тару с Јеловом гором, преко које је ишао пут од Љубовије и Бајине Баште за Ужице.

Премда су природни положаји за одбрану Ужица били погодни, ипак елемент знатне непријатељеве надмоћи у људству, а нарочито у техници и наоружању, није био потцијењен. Знало се да у фронталном сукобу парти-

занске јединице неће моћи дуго спречавати продирање савремених њемачких дивизија ка Ужицу.

4. ЕКСПАОЗИЈА У ФАБРИЦИ ОРУЖЈА

Становништво Ужичке републике са зебњом је очекивало напад њемачких трупа који је био на помолу, јер су народу била добро позната звјерства која су Нијемци починили за ово неколико мјесеци своје владавине у Србији.

Одмах по окупацији сву округност и свирепост искалио је окупатор и над недужним становништвом Ужица. Мало је било дана кад на вјешалима, која су се налазила на тргу житне пијаце, нису висили лешеве Ужичана и партизана. Мало је било дана када у Крчагову, близу војне касарне, нису злослутно одјекивали рески рафали фашиста. Истина, Ужичани су имали прилике да виде Нијемце и са наличја. Једног октобарског дана низ предграђе Марин Брег силазила је погнутих глава колона од 315 њемачких војника и официра које је Ваљевски партизански одред заробио у руднику, код Столица, и приликом ослобођења Крупња почетком септембра 1941. године. Мада је сирила јесења киша, одмах се искупило мноштво грађана да посматра заробљене њемачке војнице, који сада нису ни издалека изгледали онако надмени ни онако углађени и утегнути као кад су у нашу земљу улазили као освајачи.

Али ратна срећа се мијењала. Сада наше снаге нису могле да одоле надмоћним окупаторским трупама, које су издашно помагали сви домаћи издајници. Нијемци су, да би што лакше извели операцију »подухват Ужице«, убацили на слободну територију групе шпијуна и диверзаната, који су, поред тога што су изводили саботаже, њемачким штабовима и командама достављали и податке о стању и приликама на територији Ужичке републике, нарочито у градовима Ужицу и Чачку. Посебно се окупаторова обавјештајна служба интересовала за производњу у фабрици оружја и муниције. Извор обавјештења о томе врло често су били људи који су због сарадње с окупатором морали да побјегну испред партизанских снага и народне власти. Један од таквих био је Гвозден Бурић, чиновник у фабрици оружја и муниције. Приликом ослобођења Ужица он се нашао у четницима, доспио на фронт код Вишеграда, онда у Дражин штаб на Равну гору и, напосљетку, у Недићеву квислиншку полицију у Београду - да тамо саопшти податке које је знао: да ужички радници у фабрици оружја и муниције остварују производњу три пута већу од предратне. Обавијестио је да се производња врши у трезорима банке.

И доиста је, због опасности ваздушног бомбардовања, партизанска фабрика оружја и муниције била пресељена у трезоре Народне банке и ту радила упркос свим бомбардовањима и четничким нападима и упркос нестаци материјала.

Фабрика је радила у једном дијелу трезора, док су други дио користили грађани Ужица као склониште приликом њемачког бомбардовања из ваздуха.

ника који ће у тим трезорима подметнути бомбу и изазвати експлозију.

Двадесет другог месеца радници фабрике, иначе већином борци Радничког батаљона, као и обично су радили за својим машинама, а у другом дијелу жене су се склониле са дјецом, која су се безбрижно играла. Око 14

часова, као и сваког дана, на радним мјестима у тунелу и у приземљу зграде испред њега извршена је смјена радника. Ту атмосферу пореметио је злочин. Око 15 часова одјекнула је заглушујућа експлозија, или, боље речено, страховити удар, који је побио људе, жене и дјецу. Град се потресао, куће су задрхтале. А затим су појединачне експлозије наставиле да повремено потресају оближње брдо Доварје и цијело Ужице.

Из кућа су истрчали старији да траже своју дјецу и да их склоне од непознате опасности. Свијет је почео да бјежи све даље од мјеста гдје је под земљом грмјело. Они који су имали неког свог у склоништу или по радионицама журили су пак према мјесту гдје се несрећа догодила. Одмах је дата узбуна. Све партизанске јединице, мање групе или одјељења скочили су и, без позива на оружје, изашли на улице и брзо опколили град. Те јединице су обуставиле свако кретање и биле спремне на отпор ако би се однекуд појавили нападачи. Добровољна пожарна чета, која је дјеловала под надлежношћу Градског народноослободилачког одбора, дојурила је на мјесто несреће у пуном саставу. И неки борци су дошли с њом да помогну у спасавању. Дима је било толико да су ватрогасци морали навући заштитне маске. Али и они су ишли кроз таму само донекле, а онда су морали да се враћају, јер се у колико-толико доступним просторијама тунела могло остати само неколико минута. Одједи у тунелу били су изузетно снажни. Експлодирао је барут, топовске гранате и пушчана муниција. Сталне експлозије стварале су непролазни зид од пламена и челика, уз хуку која је била не само несношљива него је и онесвешћивала спасиоце. Кроз тај ватрени зид није се могло пробити унутрашњост.

Сви покушаји да се нешто учини и продре у ходнике трезора остали су без резултата. Продор у дубину значио је за сваког ко то покуша тренутну смрт. Како је вријеме одмицало, ситуација је постајала све тежа и тежа. Више није био у питању тунел већ и дио града, јер се очекивало и нешто горе ако пожар доспије до сандука с бомбама. То је могло да изазове и много већу катастрофу.

Борба с пламеном стихијом продужила се у касну ноћ. Негдје пред поноћ врховни командант друг Тито, који је непрестано био у непосредној близини и давао упутства шта најхитније предузети у борби против пламена експлозија, а прије свега како спасти оне који су евентуално преживјели, у свој штаб је сазвао више другова на договор шта да се даље ради. У тунелима, међутим, сада више живих није могло бити. Гашење пожара водом само је разбуктавало ватру која је настајала сагоријевањем барута. Затим, пожар се није могао гасити и због сталних експлозија које су уз то спречавале сваки продор у већу дубину трезора. У тој ситуацији једино рјешење је било да се спријечи долазак кисеоника у тунел. То је захтијевало одлучну и одговорну мјеру. Требало је затворити и потпуно изоловати просторије с пламеном, док су у тунелима остали мртви људи.

Тада је тешка срца, одлучено да се улази зазидају како би се спријечила нова катастрофа. Жељезничари и ватрогасци су тај посао завршили тек послије сванућа. Ускоро су се експлозије утишале.

О овом поноћном договору и тада донијетој одлуци друг Тито је, послје много година, 24. септембра 1959, рекао да му је то био најтежи тренутак У цијелом народноослободилачком рату. О томе он каже:

»У току читавог рата било је тешких момената, нарочито у четвртој и петој офанзиви - не бих помињао друге, биле су ипак лакше - када је било

тешко издавати једно наређење од кога су зависили животи хиљаде и хиљаде људи.

Чини ми се да ми никада није било тако тешко донијети одлуку као тада, када се поставило питање да ли држати тунеле отворене или их затворити, да не би дошло до веће катастрофе. Били смо издали наређење да се јуриша у тунеле са гвозденим штитовима, али је све било без успјеха. И тек онда, око 11,30 часова увече, када сам био сигуран да више нико није жив, наредио сам да се тунели затворе.

То је за мене био најтежи моменат.³¹⁰

Најновији подаци упућују на претпоставку да је експлозију у партизанској фабрици оружја у Ужицу изазвао један електричар, а да је саботажу организовао технички капетан Милорад Митић. Исти онај Митић који је као четнички официр за везу и представник Драже Михаиловића одржавао везу између нашег Врховног штаба и четничког штаба на Равној гори. Он је одмах после експлозије побјегао из Ужица, али се када је Ужице пало вратио и нанио доста зла народу. Тај домаћи зликовац није жалио жене и дјецу. Све је жртвовао тој пакленој намјени - издаји.

Издајници нису презали ни од најтежег злочина само да би се Нијемцима омогућило да што лакше изведу своју противофанзиву. Отворено су се и хвалили да су ту експлозију они изазвали:

»Злочини комунистичких чинилаца нашли су прву казну још пре ослобођења Ужица. 21. овог месеца избила је једна добро припремљена експлозија у трезорима Народне банке у Ужицу. Комунисти су били пренели у ове трезоре машине из фабрике оружја Пошингер, која је стално била у Ужицу. Комунисти су хтели ту у трезорима да израђују пушке и муницију и зато су покупили раднике специјалисте са свих страна. У исто време у трезоре су склонили и сву своју муницију и експлозиве. 21. о. м. кад су трезори били пуни комунистичких функционера и радника, десила се страховита експлозија која је трезор разорила и све који су се унутра налазили убила је. Ископано је близу 250 лешева, али број погинулих комуниста је преко хиљаду, а по неким обавештењима можда се ближи и цифри од две хиљаде, јер многе подземне галерије нису могле бити откопане и у њима су се експлозије непрестано понављале.«³¹¹

Међутим, број погинулих није био онолики како су то жељели и колико су се с тим хвалили непријатељи народа. До сада је познато да је у трезорима тада погинуло укупно 109 особа, односно 47 радника, или читава једна смјена фабрике оружја и муниције, и 62 грађанина Ужица.³¹²

³¹⁰ Борба од 25. септембра 1959.

³¹¹ *Експлозија у трезорима Народне банке у Ужицу, Обнова* од 1. децембра 1941.

³¹² Утврђено је да су том приликом погинули ови радници фабрике оружја и муниције: Фердинанд Андер, чиновник у фабрици, родом из Шапца; Милосав Антонијевић, столар у пушкарни, из Пониковице, и његова супруга Стана Антонијевић-Челиковић, пушкарска радница, из Пониковице; Радослава Ацић, пушкарска радница, рођена у Косјерићу; Ненад Бошковић, машински бравар у фабрици из Ужица; Драгољуб Вићовић, металски радник, рођен у Ојковици, на Златибору; Милојка Вујичић, радница, рођена у Расној, код Пожеге; Катарина Вулећић, пушкарска радница из Ужица; Бранислав Герлић, машински бравар у фабрици, родом из Мачванске Митровице, који је прије доласка на рад у ову фабрику био борац Мачванског (Подрињског) партизанског одреда; Велиша Дејовић, машински бравар у фабрици, из Севојна; Милојко Драшковић, пушкарски радник, бравар, рођен у Трнави; Милован Берић, пушкарски радник, из Буара, Десимир Буровић-Спасојевић, бравар, из Буара; Јованка Жарковић, пушкарска радница, из Ужица; Милија Живковић, машински бравар, родом из Здравчића, код Пожеге; Раденко Загорчић, пушкарски радник, из Ужица, члан КПЈ; Кристина Златић, пушкарска радница, из Криве Реке, на Златибору; Радован Зупан Франц, пословођа у фабрици оружја, ро-

Сви погинули партизани, радници и грађани сахрањени су у Ужицу 24. новембра, сем оних који су пренијети у оближња родна села. О сахрањени су се бринули Команда мјеста и Раднички батаљон. Централни комитет КПЈ и Врховни штаб НОПОЈ узели су учешћа у сахрањивању. У име устаничког војно-политичког руководства говорио је Иво Лола Рибар, који је изразио породицама саучешће и одао поштовање погинулима. Цио град је био на ногама и слегао се у Крчагово и на гробље.

Ђен в Залоше Овсише, код Крања, у Словенији, а живио у Ужицу; Милијана Илић-Радовановић, пушкарска радница, рођена у Дубоком; Синиша Јованетић, бравар у фабрици, из Дрежника; Стеван Јовановић, пушкарски радник, из Дубоког; Мујо Карадаревић, столар у фабрици, из Ужица; Лзубиша Клопановић, пушкарски радник, рођен у Горјанима; Рајка Ковачевић, млинарска радница, родом из Драглице, на Златибору; Стојана Ковачевић-Љубичић, пушкарска радница, рођена у Косјерићу, Седек Костовски (Чеда Македонац), рођен у селу Леунову, код Маврова, в Македонији; Милош Лазовић, пушкарски радник, из Ужица; Мирко Маринковић, пушкарски радник, рођен у Струмици, у Македонији, а живио у Поточању, код Ужица; Драган Милићевић, електричарски радник, из Ужица; Александар Милошевић, металостругар, из Ужица; Борђе Мркоњић, столар у фабрици, из Ужица; Радомирка Мутавчић, пушкарска радница, из Ужица; Милан Недељковић Казак, машински бравар, из Ужица; Свето Оташевић, радник, из Ужица; Драгомир Панић, пушкарски радник, рођен у Буару; Радмила Панић, пушкарска радница, рођена у Костојевићима; Милорад Пантић Косијер, машински бравар, родом из Косјерића, «омандир чете у Радничком батаљону Ужичког одреда; Митар Пауновић, пушкарски радник из Буара; Лука Пејић, пушкарски радник, из Дубоког; Сретен Петаковић, браварски радник, из Ужица; Страјин Поповић, браварски радник, из Ужица; Милан Скоковић, металостругар, из Севојна; Милован Скоковић, машински бравар, из Севојна; Грозда Смљанић, пушкарска радница рођена у Узићима, код Пожеге, а живјела у Ужицу; Манојло Смљанић, студент технике, из Равни на Златибору, члан КПЈ, политички комесар фабрике оружја и муниције; Миломир Стојановић, пушкарски радник, из Дубоког; Борнша Трнавчевић, пушкарски радник, из Севојна; Ленка Цвстић, пушкарска радница, из Кремне, живјела у Ужицу; Драгица Цонић, пушкарска радница, рођена у Рупељеву, код Пожеге; и Здравко Чолић, металостругар, из Севојна.

Међу погинулим грађанима су били: Милица Аврамовић, домаћица, из Ужица; Добрила Амар, ученица гимназије, рођена у Рипњу, код Београда, а живјела у Ужицу, и њена мајка Милица Амар, учитељица, рођена у Горњем Милановцу; Марија Андер-Сац, домаћица, рођена у Будимпешти, у Маварској, а живјела у Ужицу; Драга Атанацковић, домаћица, из Ужица; Милица Барбуловић, домаћица, рођена у Београду, а живјела у Ужицу, и њене двије кћери - Олга, ученица гимназије, и Оливера, студенткиња технике; Наталија Буљугић, домаћица, рођена у Чачку, а живјела у Ужицу, и њено троје дјеце - Богдан, Владета и Милка; Рајка Васић, домаћица, рођена у Драгаици, а живјела у Ужицу, Мирјана Верговић, ученица учитељске школе, из Ужица; Добрила Весовић, домаћица, из Ужица; Добрила Гашић, домаћица, рођена у Прћиловици, код Алексинца, а живјела у Ужицу, и њена кћи Мирјана; петогодишњи Михаило Диковић из Ужица; Вера Вурђевић, ученица гимназије, рођена у Мионици, код Ваљева, а живјела у Ужицу; Миодраг Здравковић Фока, ученик гимназије, из Ужица; Миденка Ивановић, ученица гимназије, из Ужнца, и њен млађи брат Милош, ученик гимназије; др Видосава Јанковић-Николић, лекар, рођена у Липолисту, код Шапца, а живјела у Ужицу, стални дежурни лекар, Ужичког партизанског одреда у склопшћу; Софија Кокић, домаћица, рођена у Свњајци, а живјела у Ужицу, и њена два сина - Богољуб и Драгољуб; Обренија Коловић Бранка, домаћица, рођена у Ракинцу, код Велике Планае, а живјела у Ужицу; Драгомир Косић Драгиша, надзорник локомотива у пензији, и његова супруга Десанка, домаћица из Ужица; Милена Кремић, домаћица из Ужица, и њена кћи Надежда, ученица; Милица Лакићевић, кућна помоћница, рођена у Севојну; Милан Личина, трговачки помоћник, рођен у Босанском Новом, избјегао испред усташког терора и живио у Ужицу; Наталија Марјановић, домаћица, из Ужица; Слободанка Миловановић-Кајмачић Мида, рођена у Београду, а живјела у Ужицу, и њен брат Владимир Миловановић-Кајмачић, ученик, рођен у Београду, а живио у Ужицу; Миладин Милошевић, ученик гимназије, рођен у Руми, избјегао испред усташког терора и живио у Ужицу; Драгутин Новаковић, техничар у жељезничкој ложионици, рођен у Крагујевцу, а живио у Ужицу, и његова супруга Лепосава, домаћица, рођена у Нишу; Јелена Орловић, домаћица, рођена у Чехословачкој, а живјела као избјеглица из Босне у Ужицу, и њен син Миденко Ордовић, ученик, рођен у Сарајеву; Владан Продановић, ученик, рођен у Пожеги, а живио у Ужицу, и његове двије сестре - Нада, ученица, и Оливера, ученица учитељске школе, рођене у Косјерићу; Емилија Продановић Мина, домаћица рођена у Горњој Добрињи, код Пожеге, а живјела у Ужицу; Зора

Тај мучни посао трајао је цијело поподне, продужио се у сумрак и наставио по ноћи, уз свјетлост воштаница.

Друг Тито је, иначе, готово сваког дана обилазио раднике у трезорима банке, гдје је била смјештена фабрика оружја и муниције. Појављивао се у тунелима, прилазио радницима за машинама и с њима разговарао.³¹³ На дан експлозије било је израђено 50 нових пушака, такозваних партизанки. Оне су на ојачаном дијелу цијеви, изнад затварача, имале урезану петокраку звијезду и натпис »УПО« (Ужички партизански одред). Срећом, тога дана друг Тито није још био отишао да обиђе раднике у фабрици.

Сутрадан послје ове тешке несреће Штаб Ужичког партизанског одреда издао је саопштење - писано црним словима на црвеном папиру - и обратио се српском народу оптужбом против непријатеља који су изазвали несрећу и смрт радника, цивилног становништва, невиних жена и дјеце. Саопштење гласи:

»Српски народе,

Уједињени злочинци, немачки окупатори и њихове петоклонашке слуге, не бирају средства да стану на пут ослободилачкој борби српског народа.

Двадесет другог новембра у 3 часа по подне плаћени петоклонаши и фашистички шпијуни истовремено и плански извршили су експлозије у једној радионици у Ужицу и електричној централи у Чачку.

Овај паклено смишљени план открива какве су ужасе петоклонашке слуге спремне да баце на народ да би омели њихову праведну борбу за ослобођење Србије. Ове невине жртве које су пале од плаћених паликућа, српски народ никад не може заборавити. Ови људи, жене и деца, угушени и спаљени злочиначком руком изрода српског народа, само ће распирити пожар патриотизма и учврстити спремност српских патриота да здруже све своје снаге за уништења завојевача и оних који су му се продали.

Овај крвави злочин последња је опомена свима, од старца до детета, од радника, сељака и грађана до уцељених породица! Освета петоклонашима - нека то буде наш завет над овим мученичким жртвама! Очистити позадину од домаћих издајника и плаћеника, немилосрдно уништити сваког петоклонаша - то нека је наш одговор на ове мрачне злочине!»

Продановић-Видаковић, домаћица, рођена у Пожеги, а живјела у Ужицу; Оливера Продановић, ученица основне школе, рођена у Ужицу; А>убица Раденковић, домаћица, рођена у Лесковцу, а живјела у Ужицу; Зора Радуловачки, професорица, из Ужица; Оми> Рајић, ученик пољопривредне школе, рођен у Београду, а живио у Ужицу, Радосава Саватијевић, домаћица, рођена у Расној, код Пожеге, а живјела у Ужицу; Оливера Станковић, професорица учитељске школе, из Ужица и њено двоје дјеце - Никола и Надежда; Олга Стелић, домаћица, рођена у Вал>еву, а живјела у Ужицу, и њене двије кћери - четворогодишња Вера и двогодишња Нада; Анка Стојановић, домаћица, рођена у Лозници а живјела у Ужицу; Добрила Тошић, ученица, рођена у Мокрој Гори, а живјела у Ужицу; Душан Чедић, ученик гимназије, рођен у Чачку, а живио у Ужицу; Бранислав Чулић, рођен у Медни, код Мркоњић-Града, а живио у Ужицу; и Радмила Шопаловић, ученица из Ужица.

³¹³ »Долазио је често код нас; више пута је силазио и нисмо знали ко је то био«, прича о тим сусретима с Титом Петар Суботић, фабрички радник. И други радници се сећају таквих сусрета са »крупним човеком у капи од крзна, која није шубара, и у оделу браон боје« и његовог интересовања за рад на оружју и за живот радника. О томе тадашњи тзв. партивођа из фабрике оружја и муниције Драган Нировић каже: »Кад год би био дат знак за узбуну, онај друг не би одлазио у склониште, већ је обавезно долазио до нас, и обилазио нас, ишао од човека до човека, потпуно миран и сабран. Својом присутношћу и ненаметљивим питањима уносио је ведро расположење у тренуцима кад смо, јако добро зштићени, ипак били под утиском какав изазивају бомбардовања из зрака« (Вјесник, Загреб, 24. мај 1960).

Два дана касније, 25. новембра 1941, Борба је објавила непотписано саопштење о несрећи са сличним садржајем и завршила га речима:

»Нека вреле сузе које данас падају на крстове мученичких жртава западне осветничку ватру по читавој нашој српској груди, која се неће угасити све док и последњи фашистички изрод и његов домаћи издајнички слуга не буду истребљени са нашег тла«.

Исти број *Борбе* је донио директивни чланак *»Више будности - крупан корак ка победи«*, у коме се поводом овог злочина у Ужицу опомиње на будност према непријатељу у свако вријеме и на сваком мјесту.³¹⁴

5. ПОЧЕТАК КОНЦЕНТРИЧНОГ НАПАДА

Генерал Беме је 18. и 19. новембра посјетио Штаб 113. пјешадијске дивизије у Параћину и упознао га са својим планом уништења паргизанских снага у западној Србији и Шумадији. У Ваљеву је, у штабу 342. пјешадијске дивизије, 19. новембра одржано савјетовање коме су присуствовали, поред команданта и официра Штаба дивизије, команданти пукова и самосталних јединица, као и јединица ојачања те дивизије, затим изасланик Недићевог Министарства унутрашњих послова, командант Недићевог Ваљевског центра, командант оружаног одреда у Ваљеву и команданти Ваљевског, Колубарског, Љишког, Тамнавског и Посавског четничког одреда Косте Пећанца. Дакле, команданти свих Њемачко-недићевско-четничких јединица које су имале да наступају од Ваљева и А>ига према Ужицу. На састанку је командант 342. дивизије генерал Паул Хофман дао посљедња упутства за рад потчињених окупаторских и квислиншких јединица и организовао садејство између њемачких и квислиншких дијелова. А 25. новембра, у 14 часова, Штаб Недићевог Шумадијског кора (корпуса) посјетио је генерал-лајтнанта Фридриха Цикволфа, команданта њемачке 113. пјешадијске дивизије, у његовом штабу у Крагујевцу (прешао из Параћина) и примио посљедња упутства за напад према Горњем Милановцу, Чачку и даље ка Ужицу.

На основу главне замисли, плана операције и заповијести генерала Бемеа, команданти 113. и 342. пјешадијске дивизије су 22. и 24. новембра издали своје борбене заповијести за напад, а главни правци удара су били: са сјевера Ваљево-Ужице и са истока Краљево-Чачак-Ужице.

Ујутро, 25. новембра, послѣ свих припрема, услѣдио је напад. Тога дана напала је само 342. пјешадијска дивизија. Напад 113. пјешадијске дивизије почео је два дана касније, тек 27. новембра, иако је њен командант заповијест издао 22. новембра. Ово, вјероватно, стога што су Нијемци жељели да за борбена дејства 342. дивизије вежу главне партизанске снаге са слободне територије, па да снажним ударом 113. дивизије уз долину Западне Мораве и Бетиње, остваре своју замисао о опкољавању главнине наших снага сјеверно од Ужица.

Да би извршила постављени задатак, 342. пјешадијска дивизија груписала је снаге у три борбене групе:

-борбена група *»Запад«*,³¹⁵ укупне јачине око 3.100 војника. Група је на-

³¹⁴ *Историјски архив КПЈ*, том I, кн>. 1. Борба од 25. новембра 1941.

³¹⁵ Састав: Штаб 699. пјешадијског пука, 1. и 2. батаљон 699. пука, два артиљеријска дивизиона и 1. батерија 342. артиљеријског пука, 342. вод брдских топова, 3. чета 342. инжињеријског батаљона, дио 342. чете за везу, хируршка екипа 342. санитарске чете, колоне 6/342. и 2/342.

падала правцем Вал>ево-Л>убовија-Бајина Башта, а затим од села Рогачице и Бајине Баште преко превоја Кадињаче на Ужице;

- борбена група »Сјевер А«,³¹⁶ укупне јачине око 4.000 војника. Група је нападала правцем Ваљево-Косјерић-Ужице;

- борбена група »Сјевер Б«³¹⁷ укупне јачине око 1.500 војника. Група је задржана на простору Ваљева ради обезбјеђења и као резерва за дејство на правцу гдје се укаже потреба.³¹⁸

Први судар с јединицама Ваљевског партизанског одреда имада је деснокрилна њемачка нападна колона (борбена група »Запад«), код села Мојковића, на раскрсници путева Ваљево-Лозница-Пецка, а лијева колона (борбена група »Сјевер«) око села Драчића. Нијемци су нападали енергично и снажно. Пред борбеном групом »Сјевер« биле су наше јединице које су се тек вратиле из борби против четника код села Рајковића. Пошто су ј адобројне чете Ваљевског и Ужичког партизанског одреда, због ранијег учешћа у борбама притив четника биле развучене на широком простору, Нијемци су са својим борбеним групама тога дана постигли знатне успјехе, па су наставили напад и током 25. новембра и наредних дана.

Команда Ваљевског партизанског одреда, са своје три чете на љубовијском правцу, а на правцу Букова са своје четири чете и четама Ужичког батаљона Ужичког одреда, пружида је доста успјешан отпор.³¹⁹ На појединим мјестима организовано је рушење друмских комуникација, што је нарочито солидно урађено на друму Ваљево-Косјерић, код Ластре и Бачеваца. Тако је командант борбене групе »Сјевер« обавијестио команданта 342. дивизије да је његова нападна колона наишла испод Ластре на пут порушен у дужини од око 300 метара, који се не може ни обићи, а ни поправити, јер се запрека брани ватром.

Овдје, међутим, неће бити говора о борбеним дејствима која су током ове операције водили сусједни партизански одреди. Почећемо, заправо, од оног тренутка када се главнина непријатељевих снага нашла на територији Ужичког партизанског одреда и сусрела с његовим јединицама, којима су од почетка операције садејствовали дијелови Посавског и 2. шумадијског партизанског одреда.

³¹⁶ Састав: Штаб 698. пјешадијског пука, 1. 2. и 3. батаљон 698 2. чега 1. тенковског батаљона 202. тенковског пука, 342. противтенковски батал>он (без једног вода), 342. инжењеријски батаљон (без 3. чете), 3. дивизион, 7. батерија и 2. вод брдске батерије 342. артил>ернјског пука, чета тешких минобанаца, 1. батаљон 697. пјешадијског пука, 3. батаљон 699. пјешадијског пука, дио 342. чете за везу, хируршка екипа 342. санитетске чете, колоне 5/342. и 10/342.

³¹¹ Састав: Штаб и 2. батаљон 697. пјешадијског пука, 3. чета 1. тенковског бата.>она 202. тенковског пука, дио 342. чете за везу, колоне 1/342. и 4/342.

³¹⁸ Архив ВИИ, микрофилм, НАВ-Н-Т-501, ролна 250, снимак 497-9.

³¹⁹ Уочи непријатељеве офанзиве према Ужицу, Вал>евски партизански одред, будући да је дотле водио непрестане борбе, био је знатно ослабљен. Умјесто 2.500 бораца, колико их је било почетком октобра, сада је располагао снагом од једва нешто преко 1.400 наоружаних бораца, распоређених дванаест чета. На правцу Вал>ево-Косјерић биле су четири његове чете, које су код Ластре и Бачеваца организовале одбрамбене положаје. С њима је био и Ужички батаљон Ужичког одреда. Двије чете ваљевских парти.зана биле су тога часа у Ужицу - на краНем задржавању и опоравку послје свакодневних борби које су водиле око Белановице и Рудника, а три чете на ширем простору Крупња, гдје су, заједно с дијеловима Мачванског (Подрињског) партизанског одреда, водиле оштре борбе против Нјемаца, недићеваца, руских бјелогарлејаца и четника, који су угрожавали слободн\` територију од правца Лознице. Остале три чете Вал>евског одреда биле су заузеле борбама против четника на простору око Дрине - од Л>убовије према Малом Зворннку.

6. ОДБРАНА НА ДРИНСКОМ ПРАВЦУ

На дринском сектору њемачке трупе су отпочеле напад 25. новембра. На том правцу су јединице Ужичког одреда први судар с њемачком борбеном групом »Запад« имале 27. новембра прије подне, када су предњи дијелови нападача пристигли из правца Пецке у близину Љубовије. Претходно су њемачке јединице релативно лако савладале простор и препреке од Ваљева до долине рјечице А>убовиће.

Због пружања отпора њемачким дијеловима и недићевцима око Крупња и рудника Зајаче и ангажовања јединица Ваљевског одреда у борби против четничких остатака, изостала је јача и организована одбрана на правцу Ваљево-Пецка, на чему је, међутим, управо инсистирао Врховни штаб. Штаб Ваљевског одреда практички није могао, кад је већ почела офанзива, да пребаци ниједну чету на тај правац. Осим малобројног људства при партизанским командама мјеста у Пецкој и Љубовији, на правцу Ваљево-село Ставе-Пецка-Љубовија није било јачих партизанских снага, снага које би могле пружити отпор непријатељу. Стога су Нијемци у продору првог дана прешли без икаквог отпора више од 25 километара и дошли до села Става и раскрснице на превоју Иви, источно од Пецке.

Сутрадан, 26. новембра, до 9 часова ушли су и у евакуисану Пецку, из које се један дио људства партизанске Команде мјеста повукао у планинска села, гдје су биле смјештене партизанке болнице и радионице, а други дио је преко Љубовије пошао ка Ужицу. Послије уласка у пуну варошицу Пецку Нијемци су дио снага, као претходницу, упутили преко планинског виси Просопа ка А>убовићи, с тим да избије до тога села и у њему заноћи.

Истог дана из Ужица је камионима упућена на тај сектор 2. златиборска чета Ужичког одреда (јачине 74 борца), са задатком да ојача одбрану тога правца. Чета је посјела положај на лијевој обали рјечице Љубовиће, у рејону села Пол>ане, на линији Берловско брдо-Брловине-Врач. На десној обали Љубовиће, у подручју Голог брда и Лазиног виси, налазила се једна чета Ваљевског партизанског одреда, а лијево од Златиборске чете, на Кику, код Љубовије, и даље на путу Љубовија-Бајина Башта, биле су двије чете 1. батаљона Посавског партизанског одреда и дијелови 3. рачанске чете Ужичког одреда.

Двадесет седмог новембра око 10 часова предњи дијелови западне колоне 342. пјешадијске дивизије, састава ојачани пјешадијски батаљон, избили су у рејон школе у селу АwбоVубii и одмах извршили снажан напад на положаје 2. златиборске чете. У оштрој борби, која је трајала неколико часова Нијемци су употријебили и авијацију и тенкове.

Знатну помоћ Нијемцима у савладавању отпора партизанских чета на тим положајима пружили су и четници Араже Михаиловића, који су са Дубраве, по групама, нападали браниоце с леђа. Овако удружени непријатељ успио је, истина тек око 13 часова, да збаци наше чете са тих положаја, да заузме А>убовију и да настави наступање долином Дрине ка Рогачици.³²⁰

Послије заузимања Љубовије и положаја око овог мјеста Нијемци су почели тако брзо наступати да су се партизански дијелови који су се повлачили испред њих нашли у тешком положају. Најприје су покушали да одступају ка истоку, на косе азбуковачких планина, али су их са те стране нападе

³²⁰ Архив ВИИ, микрофилм Минхен, ролнаНб, снимак 347-8; микрофилм НАВ-Н-Т-312 ролна 425, снимак 8002950-1.

Михаиловићеве четничке групе, а затим, када су покушали да се пребаце преко Дрине у источну Босну, у томе су их спријечили четници мајора Јездимира Аангића. Стога су се 2. златиборска и 3. рачанска чета Ужичког одреда повукле према селу Буковици, гдје су биле ојачане приспјелом Орашком четом 2. шумадијског партизанског одреда. На лијевој обали Грабовачког потока те су јединице затвориле правац од Љубовије, уз Дрину.

Будући да је била онемогућена да се повуче у правцу Бајина Башта-Ужице, Ваљевска чета се пребацила на простор према Крупњу. Ту је ушла у састав групације бораца Мачванског и Ваљевског партизанског одреда, групације која је на том сектору наставила да пружа отпор окупаторским, квислиншким и четничким снагама. Двије чете 1. батаљона Посавског партизанског одреда поставиле су се на положај код села Оклеца, а 2. и 4. рачанска чета Ужичког одреда, које су по наређењу Врховног штаба хитно упућене из Бајине Баште ка Љубовији, посјеле су положај код села Бачеваца, затварајући прилаз Рогачици. Команду над овим снагама преузео је Радивоје Јовановић Брадоња, замјеник команданта ужичког одреда, који је у међувремену стигао из Ужица на овај дио фронта.

Након заузимања Љубовије њемачка западна група је продужила наступање ка југу, долином Арине. Због недостатка времена да нешто озбиљније предузму у одбрани, због слабе међусобне повезаности и помијешаности, а и због одсуства организованог комадног пункта који би објединио њихова дејства, партизанске чете на том сектору нису биле кадре да организују чвршћи застор пред непријатељем. Притискивана од све јачих непријатељских снага, одбрана партизана пред њемачком западном групом бивала је све слабија. Готово да више није ни представљала озбиљнију препреку. Запријетила је опасност да борбена група »Запад« потпуно овлада средњим током Арине на десној обали и наткрили Ужице са запада. Тиме би у рејону Бајине Баште и дубље, у подручју Кремне, биле прекинуте све везе Ужичког одреда и источnobосанских партизанских одреда и била би онемогућена свака помоћ србијанским одредима и њихов прихват у случају потребе.

Код села Драче, на положају Обориште-Војина, предњи дијелови борбене групе »Запад« наишли су на слаб отпор 3. рачанске и 2. златиборске чете. Чете су употребиле и један топ 75 мм М12 одредске Артиљеријске батерије који је у међувремену стигао из Ужица. Том приликом је дејством топова са њемачких тенкова тај топ био уништен, а чете разбијене.

Пред вече 27. новембра јединице њемачке борбене групе »Запад« савладале су отпор и 4. рачанске чете Ужичког одреда и 2. чете 1. батаљона Посавског одреда код села Бачеваца, а затим су код села Оклеца подишле положају на коме су били дијелови 2. и 3. рачанске чете Ужичког одреда и дијелови 1. батаљона Посавског одреда. Непријатељ је зановио на достигнутој линији.

вало да ће Љубовија тако брзо пасти у руке непријатеља и да ће дрински сектор релативно лако бити изгубљен. Због слабог и неорганизованог отпора код Љубовије, правац Пецка-Љубовија-Ужице постао је најопаснији. Показало се да су партизанске снаге које су ангажоване на том правцу биле сувише слабе за тако одговоран задатак. Недовољно припремљене рачанске и посавске чете биле су пасивне, очекујући удар непријатеља. Осјећајући да је нападач сувише јак и да неће моћи да му се одупру оне једноставно нису предузимале никакве противнападе. Штавише, нису извршиле ни тељитије рушење и запречавање пута Азубовија-Бајина Башта. Колико су

биле пасивне, најбоље се види по томе што се нису чак ни међусобно повезале.

ске чете су имале доста мртвих и рањених. Између осталих погинуо је командир 3. рачанске чете Адам Терзић. Ипак, највеће је губитке претрпјела 2. златиборска чета, на чији се положај сручио главни удар њемачке нападне колоне. Та потпуно неискусна чета - то јој је била прва борба - била је готово сасвим окружена, а и њена команда, која је скоро цијела изгинула, слабо се сналазила у тешкој ситуацији. Но зацијело су губици чете били највећи доцније, током одступања, јер када су је Нијемци одбацили од пута према азбуковачким шумама, она је била приморана да се, по дијеловима, пробија уз сталну борбу против четника. Тако је од цијеле те чете касније стигло у Санцак, у подручје села Радојиње, само десетак другова.

До сада је утврђено да су у борби коју је 2. златиборска чета водила против њемачких јединица код Љубовије погинули или заробљени па стријељани: замјеник политичког комесара чете Миливоје Јечменица, командир чете Ратко Гардић, политички комесар чете Бранко Дедић, и ови борци: Крста Грујичић, ученик гимназије, Миленко Јовановић, келнер, Реља Ковачевић, кројач - абација, Радомир Мићић, студент, Љубинко Синђелић, радник, члан СКОЈ-а, Александар Теодосијевић, ученик гимназије, Славољуб Терзић, ученик гимназије, Велибор Цветковић Боре, радник, Велиша Илић и његов брат Љубиша, из Негбине, Милан Миловановић, из Мокре Горе, Радомир Вучетић, из Мокре Горе, и Радојица Дабовић, из Алина Потока.

7. ОДБРАНА СЈЕВЕРНОГ СЕКТОРА

На правцу Ваљево-Косјерић-Ужице непријатељ је почео напад 25. новембра, са својом борбеном групом »Сјевер«. У одбрани су биле партизанске јединице које су се тек вратиле из борби против четника код села Рајковића и Мионице. На том правцу било је иступано и 1. одељење Артиљеријске батерије Ужичког одреда.

Штаб Ваљевског партизанског одреда, који је био одговоран за одбрану тог правца, са својим четама и четама Ужичког батаљона Ужичког одреда, као и дијеловима 3. батаљона Посавског одреда, пружио је доста успјешан отпор, тако да њемачке јединице, премда знатно надмоћније, готово да у прва два дана борбе нису ни кренуле даље од Ваљева. На појединим мјестима била је порушена комуникација Ваљево-Ужице: то је нарочито солидно учињено испред Ластре, на дионици друма између Ваљева и Косјерића. Ту је пут био на више мјеста зарушен и добро брањен, па како тенкови и остала непријатељева моторизиција нису могли напријед, ни пјешадијски се дијелови, без њихове подршке и подршке артиљерије, нису смјели дубље увлачити у тај брдски и пошумљени терен и у распоред партизанских чета.

И на том правцу су се партизанске јединице морале истовремено да боре и против четника Драже Михаиловића, који су поново почели да нападају из позадине.

села Бачеваца, а сутрадан, 27. новембра, борбеној групи »Сјевер« пошло је за руком да савлада простор око Ластре. На Ластри су борци четири чете Ваљевског одреда и двије чете Ужичког батаљона Ужичког одреда покушали да зауставе Нијемце у продиру. У току дана су на те положаје присијеле

из Ужица још двије чете ваљевских партизана. Ипак, под притиском бројно јачег непријатеља, који је уз то имао тенкове и артиљерију, наше чете су биле приморане да се повуку. То су учиниле организовано, зауевши само неколико километара даље, на путу, нове одбрамбене положаје. Непријатељ је тога дана напредовао једва неколико километара. Пред ноћ су Нијемци избили до подножја превоја Букова. Да би савладали то мало растојање од десетак километара, морали су да утроше драгоцјено вријеме. По томе се види да је пут био солидно зарушен и добро брањен.

Послије дуге артиљеријске и ваздушне припреме, 27. новембра по подне према Чачку је, широким фронтом између Крагујевца и Краљева, почела напад и 113. пјешадијска дивизија. Она је са своје концентрацијске просторије кренула из два различита правца у три борбене групе:

- борбена група »Хердер« (ојачани 260. пјешадијски и 113. артиљеријски пук) на десном крилу од Крагујевца преко Горњег Милановца и Кнића према Чачку и даље ка Ужицу;

- борбена група »Шац« (ојачани 261. пјешадијски пук) на правцу Краљево— Чачак-Пожега-Ужице;

- борбена група »Хасенштајн« (268. пјешадијски пук) од села Слатине, код Краљева, ка Чачку и даље преко Пожеге у правцу Ужица.

Исто тако је од Краљева, преко Рашке, ка Новом Пазару упућена једна колона коју је сачињавао дио борбене групе »Шац« (2. батаљон 261. пука).

У међупростору тих борбених група нападале су квислиншке јединице Недићевог Шумадијског кора (корпуса), под командом пуковника Косте Мушицког.

Током овог дана су нападне колоне 113. пјешадијске дивизије, наступајући према Чачку и даље ка Ужицу, успјеле да потисну јединице сусједних партизанских одреда (Краљевачког, Копаоничког, Крагујевачког и Чачанског) које су затварале те правце. Нијемци су наишли на врло јак отпор, нарочито Трнавског Батаљона Чачанског одреда и градске милиције из Чачка. Отпор је био организован у три узастопне линије - код села Мрсаћа, Самаиле и Слатине. Борци Чачанског одреда три пута су 27. новембра вршили противнападе на непријатељеве снаге у наступању, наносећи им осјетне губитке. Надмоћни непријатељ је, ипак, успио да сломи тај отпор и да избије до линије село Мрсаћ-Бумбарово Брдо.

Према плану употребе, ради садејства њемачким дивизијама, Недићеве и четничке снаге, обједињене под командом њемачког пуковника Хердера, кренуле су у одлучан напад, такође 27. новембра, са линије Краљево-Кнић-село Страгари-село Шаторња-Белановица-Лжг-Лазаревац.³²¹ Док су њемачке јединице нападале углавном дуж комуникација, Недићеве, Љотићеве и четнички одреди прочешљавали су ближу околину комуникација и штитили с бока наступање окупаторових снага.

Тако су Нијемци током 27. новембра освојили знатан дио слободне територије. Премда су задржани на положајима код Оклеца, пред Буковима и на линији Бумбарово Брдо-Мрсаћ, ипак су тог дана јасно ставили до знања да су за ову операцију довукли знатне снаге, те да наредних дана пред партизанским одредима стоје тешки задаци.

³²¹ Архив ВИИ, кут. 50а, бр. док. 11/1.

8. БОРБЕ 28. НОВЕМБРА ПРОТИВ ЊЕМАЧКИХ ГРУПА »ЗАПАД« И »СЈЕВЕР«

Извјештаји које је с фронта примао Врховни штаб говорили су, мање-више, о концентричном наступању јаким окупаторско-квислиншких снага према Ужицу, говорили су, заправо о томе да су прве линије одбране већ озбиљно пољуљане. Одреди више нису били кадри да потпуно задрже непријатеља, те је постојала опасност да се сваког часа ситуација још више погорша, поготову што су партизанске јединице на појединим одсјецима фронта већ биле претрпјеле велике губитке, што је исхрана била све оскуднија и што су се, због хладноће, многи борци, будући слабо одјевени и обувени, били по-смрзавали и поразбољевали.

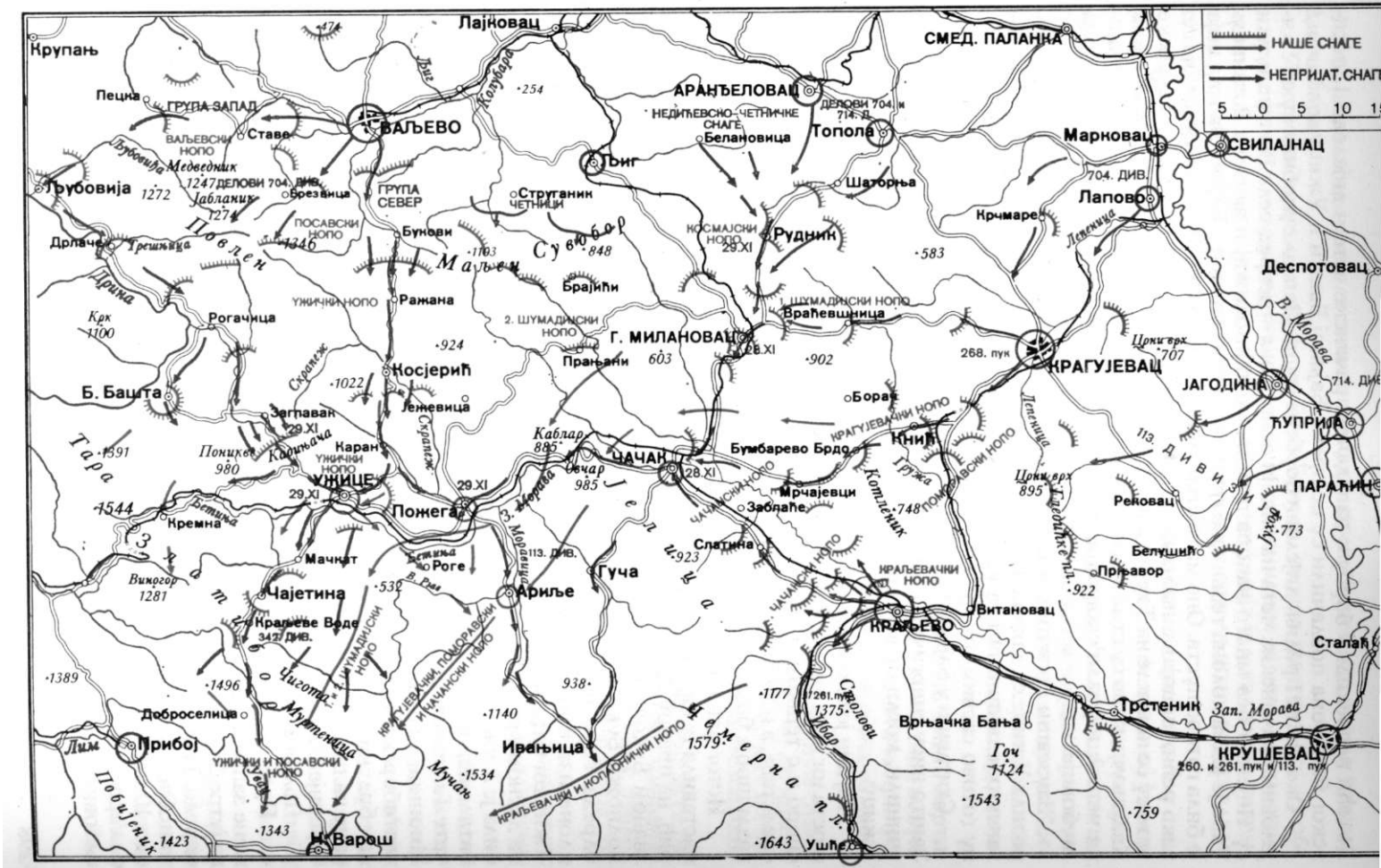
У таквим околностима је Врховни штаб размотрио ситуацију и мјере које је требало предузети. Одлучено је да се на правац Љубовија-Рогачица поставе све рачанске чете Ужичког одреда и дио снага 1. батаљона Посавског одреда, а да се према Косјерићу упути 4. посавско-тамнавски батаљон Посавског одреда ради организовања одбране на правцу Ваљево-Ужице.

У Ужицу је тада постојала нека варљива нада да ће њемачке трупе, истина, ускоро упасти у град, али да ће се ту и задржати, да неће ићи даље, на Златибор. Тада се још није знало да су Нијемци у свом плану предвидјели да избију на ријеку Увац, на демаркациону линију са Талијанима.

У Ужицу је наређена евакуација установа и болница на Златибор. Припреме су почеле неколико дана раније. Прво је упућена болница. Она је у Својну примила рањенике с фронта код Крајева, с Рудника и с ваљевског фронта, дијелом и од Љубовије, а затим их је заједно са својима транспортовала на Палисад и Крајеву Воду (сада Партизанске Воде). Требало је да напуштене виле и неискоришћени домови и хотели постану просторије централне ратне болнице. Наређена је и евакуација партизанске штампарије, која ће потом бити смјештена у великој Кремићевој кафани на Палисаду. Ту је почела да ради 29. новембра и припремила посљедњи број Борбе (тај број је у потпуности изгубљен). У исто вријеме је почела евакуација и партизанске фабрике оружја и муниције - дијелом у Кремну, а дијелом на Златибор, гдје је, чак требало да буде формирана мала ремонтна радионица за монтажу и оправку пушака и израду муниције, али ни она није могла бити дугог вијека.

Нијемци су 28. новембра ујутро продужили напад. Све своје јединице су развили за борбу, па су одмах кренули у силовит продор, који су потпомогали артиљеријом, тенковима и авијацијом. Партизанске чете и батаљони, врло слабо или никако ослоњени једни на друге, повлачили су се пред обухватним нападима непријатеља. Захваљујући бројној, а поготову техничкој надмоћности, њемачке трупе су и овог дана постигле знатне успјехе, али ипак не и такве који би одговарали њиховој великој премоћи над противником.

Десна нападна колона »Запад« отпочела је дејства у 8 часова. Што је вријеме даље одмицало, то се борба све жешће распаљивала. Положај испред села Оклеца, који су, уз помоћ посаваца, браниле рачанске чете, погодан је за одбрану, те су те јединице успјеле да доста дуго задрже продор Нијемаца ка Ужицу и Бајиној Башти. Ипак, најзад је одбрана била приморана да попусти. Око 11 часова њемачким трупама је пошло за руком да одбаце браниоачеве снаге с тог положаја и да крену друмом ка селу Рогачици.

Њеманка противфанзива на Ужичку репуб.иКВ

Водећи непрекидно борбу с нападачем, рачанске чете и дијелови 1. посавског батаљона повлачили су се према Бајиној Башти и Ужицу.

Око подне предњи дијелови борбене групе »Запад« сукобили су се с дијеловима рачанских чета на линији осигурања - испред села Рогачице, али су Нијемци без много напора пробили и тај положај и заузели Рогачицу. Тако је једна колона те њихове групе пред вече ушла и у Бајину Башту, која је била готово пуста. Оно мало становништва што није било избјегло није се, тако рећи, ни појављивало из кућа и подрума у које се склонило. Рачанске чете су се повукле на Тару, а двије чете 1. батаљона Посавског одреда према Кадињачи, камо су стигли и преостали дијелови 2. златиборске чете и Орашка чета 2. шумадијског одреда, пошто су се претходно повукли из рејона Љубовије.

Зауевши Рогачицу и Бајину Башту, њемачке групе су непосредно угрозиле Ужице са запада. Пошто на том правцу више није било јачих партизанских јединица, пут са запада према Ужицу био је за њемачку западну групу готово сасвим отворен.

Стигавши у Бајину Башту и села Костојевиће и Дуб, Нијемци су застали. Зашто нису енергичније даље наступали, тада нам није било јасно. Да су то учинили, могли су већ пред вече 28. новембра, без много напора, бити и у Ужицу.

Тај дан је био врло тежак по град Ужице. Евакуација тешких рањеника и осталог материјала, као што је муниција, штампарија и друго, развијала се споро и с тешком муком. Није било довољно камиона и других превозних средстава, а и то што смо имали, током дана је било изложено непрекидном ваздушном бомбардовању.

Истог дана је и њемачка сјеверна колона на правцу Ваљево-Косјерић наставила напад. Једна колона је нападала источно од пута Ваљево-Косјерић, на правцу Дивчибаре-Букови. Пред њима су се на планинском превоју званом Букови испријечиле партизанске јединице спремне за одбрану. У подножје Букова, код Јеринића кафане, положаје су посјеле чете Ваљевског одреда. Горе, по ивици гребена Букова и испод саме те ивице, правећи заклоне иза борових и букових стабала, припремиле су одбрану три чете Ужичког батаљона Ужичког одреда и дио батаљона 2. шумадијског одреда: на десном крилу, око Дивчибара, налазила се 4. ужичка чета, лијево од ње била је 2. ужичка, а на самом путу 1. ужичка чета; затим, лијево од Ужичког батаљона, налазиле су се двије чете Шумадијског батаљона, а десно двије чете Тамнавског партизанског батаљона. На посебном одсјеку фронта, код Мионице, десно од 4. ужичке чете и чета Тамнавског батаљона, била је 1. златиборска чета Ужичког одреда. На положају Букови постављен је и један брдски топ са задатком да дејством у захвату комуникације ојача одбрану наших чета. Њиме је непосредно командовао командир Артиљеријске батерије Ужичког одреда Момчило Смиљанић.

Положаји су били посједнути у више линија, а путеви су минирани.

Пред вече 27. новембра њемачке јединице су под борбом уклониле брањене запрете на путу, подишле положају и развиле своје дијелове за борбу, а ујутро 28. новембра одмах су пуном снагом нападе одбрану чета Ваљевског одреда. Тенкови и пјешадија су насртали уз обилату помоћ артиљеријске и минобацачке ватре. Упркос свем отпору и бројним препрекама, Нијемци су око 10 часова пробили положај код Јеринића кафане и почели да се пењу уз серпентине ка превоју Буковима. Главне снаге су оријентисали на пут и његову ближу околину, а извјесне снаге су упутили лијево и десно од пута.

Нешто јача колона кретала се сасвим лијево, преко Бачевског вуса, у правцу Дивчибара.

Поново се овдје, око самог гребена Букова, развио жестоки бој, уз обостране јурише и противјурише. Нијемци су немилице засипали положаје партизана кишом граната и мина. Њемачка авијација је у таласима надлијетала мјесто борбе и помагала свом стељачком строју да што прије савлада ту добро браћену препреку, погодну за отпор.

Јединице које су браниле Букове дале су од себе највише што се у таквим условима могло дати. При томе је највећма искоришћен и онај једици топ који су имале. Ипак, све то није било довољно да би се десетоструко јаче непријатељеве снаге, које су неумољиво ишле напријед, могле и зауставити. Око 14 часова Нијемци су пробили положај, одбацили браниоца од цесте на превоју Буковима и наставили наступање ка селу Ражани и даље према Косјерићу. Пресјечени продором непријатеља, партизани су се споредним, сеоским путевима повлачили према Ужицу и селу Варди. Главнина се, преко брда Иве, повукла ка Тисовику и селу Лесковици.

У то доба се, даље испред ове њемачке колоне, налазило нешто партизанских снага на брду Црнокоси, јужно од Косјерића. На тај положај повукло се и 1. одјељење Артиљеријске батерије. Распоред тих снага и припремљен отпор на Црнокоси ипак су гарантовали да њемачка колона »Сјевер« неће моћи да до ноћи упадне у Ужице.

Током тога дана су и јединице 113. пјешадијске дивизије разбиле отпор партизанских снага које су браниле правац ка Чачку и пред вече 28. новембра су предњим својим дијеловима ушле у Чачак, Мрчајевце, Гружу и Горњи Милановац. Тако су по подне и пред вече 28. новембра њемачке нападне колоне стигле до линије Рогачица-Косјерић-Чачак.

Одбрана Ужица, заједно с Врховним штабом и болницама, наша се уклијештена између наступајућих колона 342. и 113. пјешадијске дивизије. Пријетила је опасност да њемачке јединице уђу у Ужице најприје с правца Бајине Баште, те да онда, избијањем прије времена на простор јужно од Ужица, пресијеку одредима одступницу према Санцаку.

Времена за даљу организацију одбране и прикупљање нових снага које би браниле прилазе Ужицу није било. Ипак се покушало да се тај мали предих од једне ноћи искористи колико год се више могло.

Врховни штаб је знао да се снагама којима располаже неће моћи дуже бранити слободна територија. Зато је дао упутства да се дио оближњих партизанских јединица, нарочито оних које су се налазиле пред њемачким колонама и биле ангажоване у тим борбама, постепено повлаче ка Златибору и Јавору, а дио да остане на свом терену. Али да би се повлачење и прихват могли правовремено извршити, требало је на сваки начин успорити напредовање непријатеља, нарочито његове борбене групе »Запад«, која је надирала правцем Лзубовија-Ужице. Тај задатак је друг Тито повјерио Штабу Ужичког одреда, ојачавши Одред дијеловима Посавског и 2. шумадијског одреда.

У тој ситуацији је руководство Ужичког партизанског одреда одмах предузело одговарајуће мјере. Пошто се њемачка борбена група »Запад« била највише примакла Ужицу, оцијенило је да је тај нападни правац овог тренутка најопаснији, па је пред њу, на Кадињачу - још једини повољан положај за одбрану Ужица са западног правца (од Бајине Баште) - требало упутити најјачу јединицу којом се тада располагало. Био је то ужички Рад-

нички батаљон ојачан неким другим дијеловима Ужичког одреда и са двије чете Посавског и Орашком четом 2. шумадијског одреда.

Пред њемачку борбену групу »Сјевер«, сем јединица које су већ биле на Црнокоси, требало је привући неке јединице које су до тада биле ангажоване у подручју села Прањана, према четницима Драже Михаиловића. Стога је 1. рачанској чети наређено да одмах напусти блокаду четника у селу Тубићима, хитно крене ка Трешњици, код Ужица, и посједне положај западно од Пјевчеве кафане. Наређење да одмах крену у том правцу добиле су Словеначка и Црногорска чета, а Моравичкој чети је стављено у задатак да се што прије пребади у Ужице, гдје је требало да преузме обезбјеђење Врховног штаба и Централног комитета КПЈ. Ариљској и 2. пожешкој чети, које су се налазиле најдаље у правцу Равне горе, такође је наређено да крену ка Ужицу, на Букове. Трешњинска чета, која је била на положају код ваљевске Мионице, крене у рејон Ужица, али њој наређење није могло бити достављено пошто је, због продора Нијемаца на Букове, била одсјечена од Штаба Одред. Ипак, та чета ће самоиницијативно кренути и правремено стићи на положај на Црнокоси.

Чете Ужичког одреда које су се налазиле око Прањана и Равне горе биле су нешто касније покренуте. Вјероватно их није било могуће раније извући са тог фронта због упорних четничких напада. А због тога што партизани нису били у могућности да раније пребаце своју прањанску групу, гдје је био везан знатан дио снага Одред, Нијемцима је и пошло за руком да нешто брже напредују.

Нарочиту је опасност Штаб Одред видио у брзом надирању њемачких трупа из правца Бајине Баште. Због тога је 28. новембра одлучио да радници - ткачи, пекари, кројачи, опанчари, обућари и жељезничари - прекину рад, узму пушке и митраљезе и хитно крену у сусрет њемачким јединицама на Кадињачу, веома важан превој између Јелове горе и Таре. С тим циљем Штаб Ужичког одреда је наредио да све чете Радничког батаљона до вечери буду спремне за покрет и постројене пред зградом Штаба Одред, да се из магацина снабдију храном за два дана и да се команде чета побрину да сваки борац има пушку и довољан број метака. Трешњинска чета, у дубоком распореду, посјести и организовати положаје за одбрану с обје стране пута Бајина Башта-Ужице, а дијелом снага посјести истакнуте висове на Кадињачи у рејону доминантних објеката коте 808 и 836.

9. ЕПОПЕЈА КАДИЊАЧЕ

Пред вече 28. новембра стајао је ужички Раднички батаљон постројен на тргу, пред зградом Штаба Ужичког партизанског одреда. Прије него што ће батаљон поћи на зборно мјесто, командири чета су извршили смотру својих јединица, а борци су добили потребну муницију, бомбе, неки и флаше с бензином, као и храну за два дана. Послије рапорта, који је командант Радничког батаљона Андрија Буровић предао команданту Одред Душану Јерковићу, са зида дрвено-земљаног заклона, који су још Нијемци направили прије напуштања Ужица, окупљеном народу и борцима Радничког батаљона први је говорио друг Јерковић. Он се обратио друговима радницима ријечи-ма да су све очи упрте у њих, да сви људи који ту стоје около, сви наши рањеници, цио град, који високо цијени своју тек добијену слободу, са пуно наде гледа у своје браниоце. Према сјећањима бораца, Јерковић је тада го-

ворио о опасности која се приближава и о задатку Радничког батаљона. Он је рекао:

»Другови, борци Радничког батаљона, по наређењу Врховног штаба морамо крећемо на Кадињачу. Задатак је тежак. Немци долазе из Бајине Баште, а ми их морамо зауставити, задржати. Врховном штабу и рањеницима морамо омогућити повлачење преко Златибора. Одступања нема. Борићемо се до последњег! Ко не може, другови, да издржи, може изаћи из строја и остати...«³²²

Послије Јерковића борцима се обратио и друг Милинко Кушић, политички комесар одреда. Његов ватрени говор је оставио веома дубок утисак на сваког борца. Партизани Радничког батаљона су се у том тренутку осјећали непобједивим - сматрали су да за њих нема задатка који не могу успјешно извршити.

»Ви идете да затворите најугроженији правац. Ми очекујемо да ћете, ако не сасвим зауставити нападача, толико га дуго држати док се евакуација не заврши. Ми морамо привремено да напустимо Ужице, али ћемо се у овај слободарски град поново вратити. Радници Ужица ће и овај задатак достојно извршити«, рекао је на крају друг Кушић.

Батаљон се упутио према дијелу Ужица званом Теразије. Маршевским кораком кренули су ужички радници главном улицом на свој најражнији задатак. У одважној колони су била и три брата Димитријевића: Остоја, Млађо и Милан.³²³ Први је био пекарски радник и борац Пекарске чете, други кројач и борац Кројачко-обућарске чете, а трећи текстилац и борац Ткачке чете. У колони је одјекнула партизанска пјесма која се тих дана 1941често орила ужичким удицама:

*»Подигла се ужичка нахија
Против бесних немачких дахија.
Напред иду партизани смели,
А за њима српски народ цели«.*

Дирљив је био растанак Радничког батаљона с градом и с родбином који су ове људе - и не знајући то - испраћали на њихов посљедњи али свети пут, пут дужности и славе, да властитим тијелима, властитим животима задрже до зуба наоружане њемачке трупе у надирању ка слободном Ужицу. Колону су до врха Теразија пратили многи грађани, а поготову дјеца, која су трчала око бораца не скривајући дивљење према тим јунацима.

»Једна другарица из колоне је неколико пута пол>убила свог двогодишњег синчића, подигла га изнад себе да би га потпуно могла обухватити погледом и задржати у успомени лик свог драгог детета пред полазак у окршај на живот и смрт. Било јој је тешко, с муком се од њега одвајала. Намрштила се, зажмурида и пружила га старој жени. Не знам да ли јој је то била мајка, свекрва или неко други. Стара је дрхтавим рукама прихватила малог и лагано се удаљавала с њим, носећи га кући да га припреми за достојног наследника и замену његовој мајци...«³²⁴

оружја - изгинула је добрим дијелом приликом експлозије у трезорима. Ос-

³²² Борђе Пилчевић, *Ужички пекари \>колони борбе изградње, СИЗ културе, Титово Ужице, 1979, стр. 139.*

³²³ Исто, стр. 140.

³²⁴ Милосав Бојић, *Посавски партизани*, Београд, 1954, стр. 210.

тали су извлачили из града машине и сировине у нади да ће се негдје зауставити и наставити производњу.

реда да се Железничка чета врати, јер је добила посебан задатак: да организује транспорте жељезничком пругом према Кремнима ради што успјешније и потпуније евакуације, и да тако онеспособи алатницу и сва постројења ложионице да их окупатор не може више користити.

- укупно око 270 бораца. Праве пролетерске чете. На превој Кадињачу, удаљен 14 километара од Ужица, стигле су ноћу између 28. и 29. новембра. Са батаљоном су били његов командант Андрија Буровић и командант Ужичког одреда Душан Јерковић. Нешто касније стигао је камионом, уз то и са једним топом Артиљеријске батерије, и Радивоје Јовановић Брадоња, замјеник команданта Одрета. Он је Јерковићу пренио наређење друга Тита да се на Кадињачи Нијемцима пружи што упорнији отпор како би се добило вријеме за евакуацију рањеника и ратног материјала из Ужица ка Златибору, а затим да се јединице са Кадињаче оријентишу на заштиту правца према Кремнима.

Ноћ између 28. и 29. новембра Раднички батаљон провео је у оближњим сеоским кућама. Обезбјеђење до пола ноћи давала је чета ткача, а после је пола ноћи борци Пекарске чете. Они су патролирали у правцу Заглавка, али никаквих сумњивих покрета није било. Свуда око владала је тишина.

Ујутро око 6 часова командире Пекарске, Ткачке и Кројачко-обућарске чете другове Сретена Гудурића, Новака Бугариновића и Ратка Рогића-Ристовића, званог Чанго, позвао је командант батаљона Андрија Буровић да заједно обиђу терен Кадињаче и на лицу мјеста изврше подјелу рејона за одбрану.

Положај на десном крилу испод групе кућа засеока Лекића, код саме окуке пута, требало је да посједне Пекарска чета. С обзиром на близину пута, тај положај се морао што боље маскирати. Терен је био обрастао храстићима, истина, не тако густим, јер су због опадања лишћа огољели, али је, ипак, брижљивим радом чета могла одлично да се замаскира.

Средишњи дио положаја, на самом путу, требало је да посједне и брани Кројачко-обућарска чета. Тај рејон одбране налазио се изнад друге окуке, коју пут од Бајине Баште прави кад се из долине од села Заглавка почне пети уз Кадињачу.

Аал>е лијево од Кројачко-обућарске чете, према групи кућа засеока Ракића и Аеића брду, требало је да посједне положај и да га брани Ткачка чета.

Посавцима, орашанима и мањим дијеловима 2. златиборске чете, који су такође до тог доба били стигли на Кадињачу, Јерковић је дао задатак да посједну сам гребен Кадињаче, од Ланишта до засеока Глогињића, с тим да Орашка чета 2. шумадијског одреда образује резерву.

Посади пољског топа 75 мм М12, коју су чинила три борца, наређено је да топ постави и укопа у центру положаја, крај пута, на готово самом превоју Кадињаче код једне старе, дебеле трешње, како би непосредним гађањем могао бранити већи дио пута који се из села Заглавка пење према врху Кадињаче. Да би се заштитио од пушчане ватре и парчади гранате, око топа је сложено више дрвених цепаница. Цев је уперена према Завлаци, одакле је требало да наиђу Нијемци.

Поред пута су били распоређени борци омладинци с бензинским флашама за уништавање тенкова.

Тако је ујутро 29. новембра било, у ствари, извршено посједање положаја на Кадињачи у двије одбрамбене линије: прва с Радничким батаљоном - готово у самом подножју, и друга с осталим јединицама - на гребену Кадињаче и непосредно испод њега. Борцима је било дато упутство да не отварају ватру прије него што чују пуцањ партизанског топа, или док се не да знак са Репишта, гдје је било командно мјесто команданта Ужичког одреда. Тиме се жељело да се непријатељ пусти што ближе како би му се онда изненадном и снажном ватром с блиског одстојања нанијели што већи губици.

Око 7 часова све чете су биле у борбеном распореду на својим рејонима одбране, гдје су одмах пришле маскирању. Душан Јерковић и Андрија Буровић обишли су све чете да би се увјерили како су борци заузели предвиђене положаје. Некима су показивали гдје и како да заузму положај. Борци Пекарске чете су у међувремену били наложили ватру да се огрију, али им је Буровић наредио да је одмах угасе како их дим не би открио.

Преживјели борци Пекарске чете се сјећају да су Јерковић и Буровић послје обиласка положаја ове чете позвали њеног командира Сретена Гудурића и рекли му да би било неопходно потребно да чета обухвати својом контролом и откривени простор с десне стране њеног положаја како би могла имати на оку поток, који је био иза ње, да се туда не би провукли Нијемци и изненадили их. Када се Гудурић вратио у чету, пренио је борцима наређење и рекао да не пуцају кад примите њемачке војнике, већ да их пусте да уђу што више у окуку пута, па тек кад их нападну борци Кројачко-обућарске чете, тада и они да ступе у акцију.

Командир Ткачке чете Новак Бугариновић, пошто је обишао рејон одбране своје чете, запазио је да се његово лијево крило нашло у потоку и да у борби неће бити добро искоришћено. Зато је предложио команданту батаљона Андрији Буровићу да један вод те чете пређе поток и посједне каменито узвишење изнад Ракића кућа, звано Деића брдо. Командант Буровић се с тим сложио и вод је постављен на тај вис.

Железничка чета, која је протекле ноћи онеспособила ложионицу и алатницу, ујутро 29. новембра добила је задатак да посједне прихватни положај на путу од Кадињаче ка Ужицу, на великој окуци код раскрснице путева западно од села Дубаца. Тиме се жељело да се правац затвори по дубини, односно да се Нијемцима, ако продру на Кадињачу успори надирање већ на том положају.

Двадесет девети новембар. Дан кишовит и прилично хладан, с пуно иња и магле, које оvdје, на Кадињачи, у ово доба године готово увијек има. Архтећи од хладноће и узбуђења, борци су очекивали напад њемачких јединица. Сви су знали да не треба отварати ватру прије него што чују пуцањ партизанског топа или добију знак с командног мјеста.

Нешто прије 8 часова примијећене су њемачке снаге у селу Заглавку. Код бораца је настало још веће узбуђење.

Један поред другог лежали су Саво Пауновић, четрнаестогодишњи шегрт (ученик у привреди), и Милић Пантовић, његов мајстор, код кога је до јуче радио у радионици. Мали Саво се, мало уплашено, обрати Пантовићу: - Мајсторе, сад ће Немци!...

- Нисам ја, Саво, више за тебе мајстор, - одговори му Пантовић - сад смо ми другови.

А онда додаде:

- Видиш, ова пушка и ова бомба промениле су и наше односе. Сад смо ми ратни другови.

Није Сави све то било јасно, та изненадна промјена у односима, али му је било мило што мајстор с њим овако присно и другарски разговара.

Ускоро су Нијемци из Заглавка обазриво кренули напријед. Прво је пошла група извиђача на бициклима. Било их је педесетак. Возили су лагано и опрезно. Њихов је задатак био да открију положај Радничког батаљона и уоче главне odporне тачке. С времена на вријеме извиђачи би застали и отворили ватру испред себе. Ватром из аутоматског оружја прочешљавали су сваки кутак на терену који би им се учинио сумњивим, и тек кад отуда не би добили одговор, наставили би даље.

Иза извиђачког одреда, на неколико стотина метара, кретало се чело главнине на мотоциклима с приколицом и без приколице. Та је група била наоружана с нешто више пушкомитраљеза и митраљеза, те је и њена ватрена снага била снажнија.

Када су стигле код моста на путу испод коте 473 (око 1.500 м југоисточно од Заглавка), обје су групе застале и отвориле снажну ватру по падинама Кадињаче. Затим су полако путем продужиле даље.

А горе, изнад њих, покривени лишћем и грањем, лежали су борци Пекарске чете Радничког батаљона. Лежали, ћутали и чекали. Њима је била издата наредба да не отварају ватру док њемачке снаге не уђу дубоко у клијешта која су чинили партизански положаји на предњем крају одбране.

Од центра Заглавка је кренула колона пјешадије. Све је дужа, не прекида се, као да јој краја нема. Полако се вијугала иза извиђачког одреда.

Када су се Нијемци завукли доста дубоко између прве и друге окуке пута, с Кадињаче је одјекнуо пуцањ партизанског топа. Његова граната, усмјерена без нишанских справа - кроз цијев, пала је посред њемачке колоне. И готово истог трена сручио се на Нијемде ураган ватре бораца Пекарске и Кројачко-обућарске чете. Све њихове пушке, три пушкомитраљеза, и један тешки митраљез и тромблони сипали су убитачну ватру на блиске циљеве - на људе у униформама ошамућене од изненадне ватре. Добровољци бомбаши бацали су бомбе.

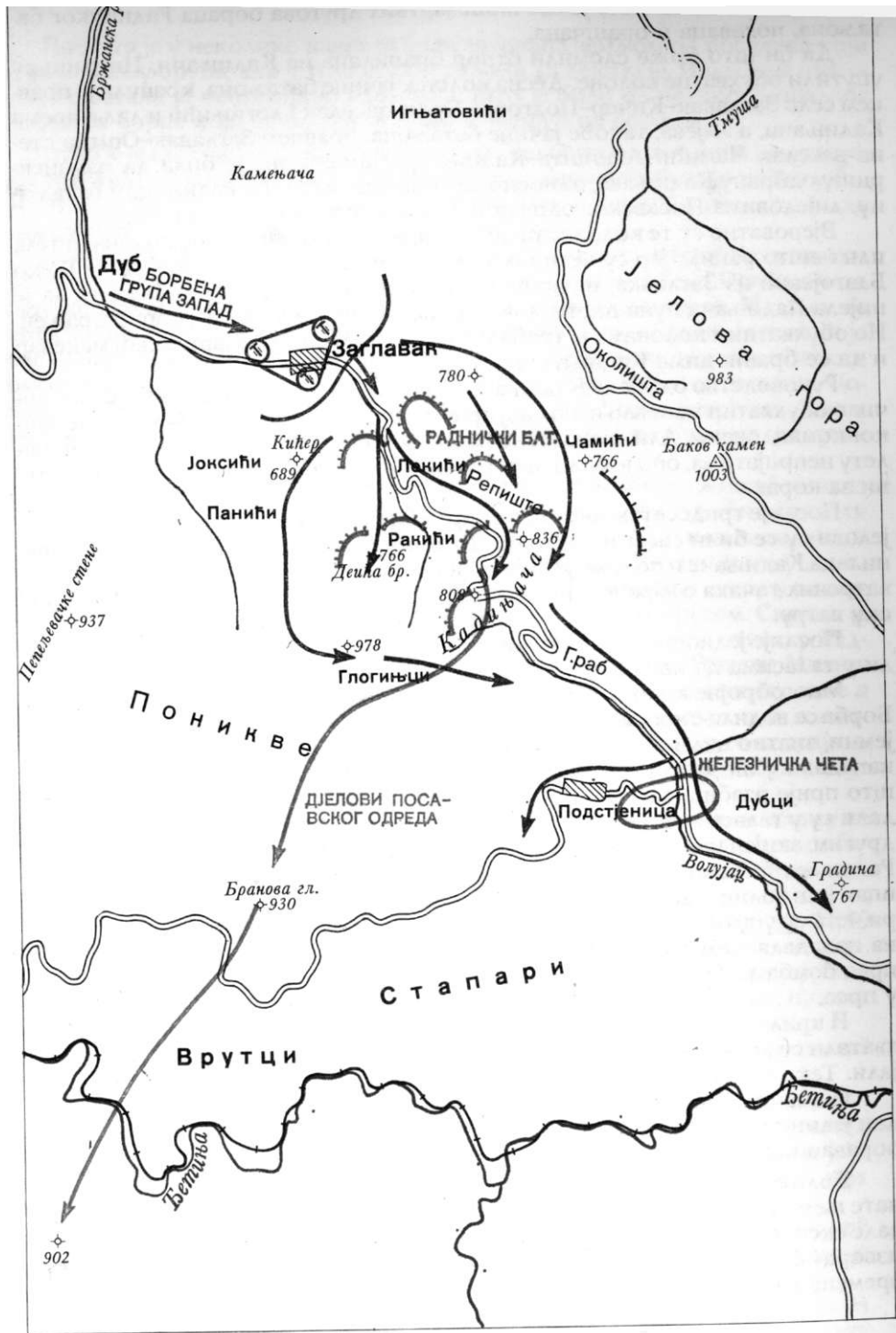
Предњи њемачки дијелови почели су да бјеже. То је покренуло борце Кројачко-обућарске чете да изведу противнапад, те су се од висине Лекића кућа сјурили низ брдо до прве окуке и нашли се на положају у висини Пекарске чете.

Послије првог судара њемачке јединице су се брзо средиле и отвориле јаку ватру. Први су то учинили војници из оног дијела колоне који није био под ударом бранилаца Кадињаче.

Њемачко командовање је одмах промијенило план напада и ангажовало све расположиве снаге западне групе. На то су га натјерали упорност бранилаца и властити губици.

Командант Ужичког партизанског одреда Душан Јерковић је већ по жестини првог окршаја закључио да су њемачке снаге одлучиле да се што прије пробију, па је наредио да се предузме све како би се Кадињача што дуже одржала.

По Кадињачи су сад увелико одјекивале све учесталије експлозије од граната и мина. Од снажних експлозија чинило се да Кадињача гори. Био је то прави пакао од ватре и дима. Нарочито се жестоко њемачка артиљерија окомила на положај партизанског топа, јер је он наставио да и даље туче гранатама главну нападачку колону која је дејствовала у захвату друма. На

Борба на Кадињачи 29. новембра

бојишту Кадињаче било је све више мртвих другова бораца Радничког батаљона, посаваца и орашчана.

Да би што брже сломили отпор бранилаца на Кадињачи, Нијемци су упутили обухватне колоне. Десна колона, јачине батаљона, кренула је правцем село Заглавак-Кичер-Подгорје-Буља-заселак Глогињићи и даље према Кадињачи, а лијева, такође јачине батаљона, правцем Заглавак-Оштра стена-заселак Чамићи-Ланишта-Кадињача. Намјера им је била да изманевришу одбрану Кадињаче, односно да се забаце иза леђа Радничком батаљону, дијеловима Посавског одреда и 2. златиборске и Орашке чете.

Вјероватно су те колоне кренуле у исто доба кад и главна колона путем, или нешто раније, јер су четнички елементи, међу којима и кафеџија Гојко Благојевић из Заглавка, на вријеме упозорили њемачког команданта да је цијела Кадињача пуна партизана и да ће тај положај бити упорно брањен. Но обухватним колонама је требало знатно времена да изврше свој маневар и да се браниоцима Кадињаче нађу иза леђа.

Руководство одбране Кадињаче је открило тај покрет непријатељев, уочило обухватни маневар и, по свој прилици, тачно оцијенило намјере њемачког командовања. Али, вјероватно ради постојаности одбране при пуном налету непријатеља, оно је било чврсто ријешило да ниједног борца не помјери ни за корак.

Послије тридесетак минута од партизанског противнапада њемачки дијелови су се били сасвим средили. По јачини ватре су оцијенили снагу бранилаца Кадињаче и положаје које су посјели. Открили су мјеста најважнијих ватрених тачака одбране и на њих оријентисали минобацачку и артиљеријску ватру.

Послије једночасовне снажне артиљеријске припреме Нијемци су почели у таласима да нападају положаје бранилаца Кадињаче.

Многобројне колоне с разних страна и праваца енергично су нападале. Борба се водила с несмањеном жестином на свим одсјецима и правцима. Нијемци, знатно надмоћнији, с неупоредиво већом ватреном моћи, упорно су нападали у широком стрељачком строју, желећи да у фронталном судару што прије разбију одбрану Кадињаче и да потом надиру ка Ужицу. Нападали су у таласима које је било тешко зауставити. Гинули су борци један за другим, замјењивали погинулог друга на митраљезу, па и сами одмах гинули. Раднички батаљон, услијед непријатељеве ватре бројно све мањи, био је ипак још толико јак да њемачким јединицама не допусти продор. Командири чета су упутили испред положаја поједина одјељења која су са свих страна нападала њемачки стрељачки строј у наступању. Нијемци су дочекани прво бомбама. Одбијено је више њихових јуриша. Дошло је и до борбе прса у прса.

И крилне непријатељеве колоне наступале су журно. Уз пут су Нијемци хватали сељаке и гонили их да им носе муницију, а онда су их, на крају, убијали. Тако су на Ливатку стријељали око 15 људи.

Њемачки артиљерци су морали добро да се помуче да би уништили један једини партизански топ на том положају, топ који је својом ватром успоравао напредовање тенкова и оклопних аутомобила.

Положај топа био је добро изабран, готово на самом превоју, па су гранате њемачке артиљерије, усредсређене на њега, подбацивале или пребацивале експлодирајући далеко по долинама. Цијела њива Милутиновића »Код извора« била је изрована од експлозија њемачке артиљерије, а топ је још с времена на вријеме избацивао понеку гранату.

Послуга је у неколико наврата била затрпана земљом од погодака који су пали близу оруђа, али је и даље настављала да дејствује. Иако није имала заклон, остала је непрекидно крај топа, што је било од великог моралног значаја за борце који су одбијали јурише њемачких војника.

Само је једна граната имала пун погодак, погођен је штит топа и погинуо Радован Андрић помоћник нишаније на топу, машински бравар рођен у Велетову код Вишеграда, а живио у Лајковцу. Чак и упркос томе, друга два члана његове посаде продужила су дејство.

Нешто касније Нијемци су избили са обје колоне на превој Кадињаче и почели с бокова да врше притисак на борце Посавског одреда, Орашке чете 2. шумадијског одреда и 2. златиборске чете Ужичког одреда. Мада су се партизани упорно борили, Нијемци су их полако потискивали. Јерковић је позвао борце на јуриш и похпао напријед с Радом Марковићем, политичким комесаром Орашке чете. Био је то такав јуриш да су Нијемци застали. Послије првог изненађења, кренули су и они на јуриш. Борба је вођена у наизмјеничним јуришима с обје стране. Тада су Нијемци искористили тренутак и збацили посавце с превоја Кадињаче.

Ужички раднички батаљон или, боље речено, преостали живи борци из тога батаљона, били су окружени, али су наставили борбу. Кад би испалили и задњи метак, хватали би пушке за цијеви и кундацима тукли нападаче, а затим би бацали посљедњу бомбу и журнули према њој и непријатељу да заједно нестану у експлозији. Задржавали су непријатеља као да су у земљу укопани, не повлачећи се ни за корак. Гинули су један за другим. Смртно је рањен друг Аца Милинковић, пушкарски радник, политички комесар Радничког батаљона и тада, нишанција на тешком митраљезу. Рањени Милинковић се придигао, одбауљао за некакав котар испуњен стоговима сламе и шаше, ту клонуо и издахнуо од крварења. Чим је митраљезац пао, а митраљез умукао, прискочио је други борац да га замијени. Није дуго потрајало а и он је погинуо. Нешто касније погинуо је и трећи нишанција. Више није имао ко да легне за митраљез.

Редови Радничког батаљона и осталих бранилаца Кадињаче нагло су се осипали. На бојишту је било све више мртвих другова бораца Радничког батаљона, посаваца и орашчана. Рањени борци су се тукли до погибије или до задњега метка.

Око 14 часова борба на Кадињачи почела је да јењава, да би око 14,30 часова сасвим престала. Када се све завршило и на бојишту завладао мир, ту и тамо чули су се поједини пуцњи. То су њемачки војници, корачајући у стрељачком строју преко бојишта на коме сви још нису били мртви, пуцали у рањенике који су беспомоћно лежали на хладној и влажној земљи.

Да ли се ова неравноправна борба морала овако развијати и завршити? Да ли је било времена да се одступи?

Оно међувријеме док се њемачке јединице још нису снашле био је, можда, пропуштени тренутак, који је требало искористити за то да се стрељачки строј Радничког батаљона мало повуче ка гребену Кадињаче, ту пружи још један јачи отпор, а тек онда је требало, према замисли друга Тита, да се оријентише на правац Ужице-Кремна.

Међутим, стрељачки строј батаљона не само што се није повлачио већ се јуришем још више спустио у долину. На тај начин је одбрана Кадињаче још више примила карактер упорне одбране.

Може се рећи да је, према самој замисли бранилаца Кадињаче, већ од почетка, чим се отишло у подножје брда, тежиште постављено на што јачу

одбрану. Па ипак је, и поред тога, било могуће одступити, нарочито послје првог судара, у тренутку ошамућености њемачких јединица. А и касније је још било изгледа да се знатан дио бораца извуче - све док Нијемци нису разбили посавце и затворили обруч.

Зашто то није учињено? На то питање тешко је данас дати прави одговор. Па ипак, рекао бих: љубав према слободи и Ужицу и мржња према окупатору - та су осјећања била, изгледа, пресудна. Код тих људи су та осјећања била толико јака да су они заборавили на страх, заборавили на себе и свој живот. Они су знали једино то да је иза њих њихово Ужице - град у коме су провели своју револуционарну младост и град који су најзад, послје многих окршаја с полицијом буржоаске Југославије и, касније, с окупатором, успјели да ослободе. У њему су тада, у свом вођеном граду, високо уздигнули црвену пролетерску заставу - заставу слободе и социјализма.

Тамо, у том граду, иза њихових леђа, остале су њихове породице, родбина, познаници, рањеници. Нарочито рањеници! Сви они су се надали да ће њемачке трупе бити задржане, сви су вјеровали у браниоце Кадињаче.

Све су то оставили тамо у Ужицу.

Пред њима је био мрски фашистички окупатор, онај исти сурови непријатељ већ тако добро познат само по злу - по убиствима, паљевинама и пљачки. Пред њима се налазио окупатор спреман да поново гази по граду Ужицу, да својим присуством скрнави тешко стечену двомјесечну слободу.

Зато радници нису одступили. Знали су да се од њих доста очекује и пуно тражи. Они су то повјерење оправдали. Наставили су борбу и онда када је њен исход већ свима био познат.

Они су дали овог пута све - дали су свој живот.

Херојски је погинуо политички комесар Пекарске чете Душан Андрић, радник, члан КПЈ. Дајући примјер својим борцима, јуначки је пао Ратко Роговић-Ристовић, звани Раде Шанго, командир Кројачке чете Радничког батаљона. Погинули су и: Видосав Јокић, борац Пекарске чете, Радован Андрић, помоћник нишанције на топу, Мидан Бојковић, борац Орашке чете 2. шумадијског одреда, Бранко Витомирац, борац Орашке чете, Раде Вићентић, борац Посавског одреда, Јулијан (Julijus) Јустињак, борац Кројачко-обућарске чете, један од најактивнијих чланова управе и благајник предратне Радничко-умјетничке групе »Абрашевић« у Ужицу, пао је с пјесмом на уснама која му је била нераздвојни животни пријатељ, Алојз Пирц, Словенац, борац Кројачко-обућарске чете, Драгомир Обрадовић, звани Драги Дриблер, борац Кројачко-обућарске чете, Радомир Марковић, звани Гембеш, борац Ваљевског партизанског одреда, Радомир Марковић Раде, члан КПЈ, политички комесар Орашке чете 2. шумадијског одреда.

Код једне крушке погинуо је друг Андрија Буровић, металски радник, рођен 4. марта 1916. у селу Дубоком, код Ужица, члан КПЈ, политички комесар партизанске милиције у Ужицу, а затим командант Радничког батаљона Ужичког партизанског одреда. Крај њега је била повећа гомила празних чаура. Храбро се тукао друг Андрија уз своје другове раднике и заједно с њима пао за слободу. Испред старе Основне школе у Титовом Ужицу данас се налази биста Андрије Буровића, чије име школа носи од 1955. године.

Нешто даље, крај врзине, у сједећем ставу, ослоњен на један обронак, нађен је мртав командант Ужичког партизанског одреда друг Јерковић. Изгледао је као да осматра бојиште и да се чуди зашто су ућутали ти његови

храбри ратници, зашто допуштају Нијемцима да се даље крећу путем ка Ужицу.

Душан Јерковић је ррђен 1914. године у учитељској породици у сремском селу Огару. Био је члан КПЈ. Прије рата је завршио учитељску школу и као учитељ службовао у селу Факовићима, у Босни. Припадао је групи напредних просвјетних радника окупљених око тзв. треће групе учитељског удружења и око учитељске задруге »Вук Кара" _ћ«. Као резервни официр учествовао је у априлском рату 1941. године. Приликом формирања 1. рачанске чете Ужичког одреда, на планини Тари, постављен је за командира те чете. На савјетовању Штаба Одредa и командира чета Ужичког одреда у Горобиљу, код Пожеге, именован је за команданта Ужичког одреда. Од тада је стизао на сва попришта борби које је водио Ужички одред: код Вироштата, Ваљева, Л>убовије, Трешњице, Пожеге, Карана, Косјерића, Прањана и друга. За вријеме краткотрајних навраћања кући говорио је жени: »Опет ћемо послје рата бити учитељи на Варди«. Учествовао је у свим акцијама за оснивање првих органа нове, народне власти у Ужицу и околини, радио на организовању војне позадине, посебно на организовању привредног живота за снабдијевање фронта и становништва.

Мртво тијело партизанског команданта Јерковића непријател. је пре- нио у Ужице и заједно с тијелом погинулог Вуколе Дабића, команданта Ужица, неколико дана изложио их на мјесној пијаци (данашњем Тргу партизана) ради застрашивања становништва, а затим спалио на брду Доварју средином децембра 1941. године. На овом мјесту, крај пута за Крчагово, данас се налази споменик с популарним називом »Ломача«.

За народног хероја Душан Јерковић проглашен је 25. септембра 1944. године. По једна школа у Титовом Ужицу, Београду и Инђији носи његово име.

политички комесар Посавског партизанског одреда, бравар, рођен 7. децембра 1907. године у Забрежју, код Обреновца. Бора је прије рата живио у Београду. Истакао се у раду Савеза синдиката електричарских радника и изабран за предсједника Централне управе синдиката трамвајских и електричарских радника. Примљен је у чланство КПЈ, а 1938. је изабран за члана Окружног комитета КПЈ за Београд. Уочи рата био је интерниран у логор у Смедеревској Паланци. Био је један од организатора оружаног устанка на Космају и у Посавини, а кратко вријеме и политички комесар у Космајском партизанском одреду.³²⁵

Јуначка борба неколико стотина партизана на Кадињачи против око 3.000 до зуба наоружаних њемачких војника забиљежена је у историји народноослободилачке борбе у Србији као један од највећих подвига српских партизана. Ријечима се не може описати епопеја Радничког батаљона, посавских партизана и других партизанских јединица. Све ријечи блиједе пред сјајем њиховог херојског дјела.

Можда ипак поема Славка Вукосављевића, чији су стихови урезани на споменику подигнутом у славу Радничког батаљона и осталих бораца на Кадињачи, најузбудљивије приказује њихово јунаштво. Ево неких од тих стихова:

³²⁵ За народног хероја проглашен је 6. јула 1945.

» ... Рођена земљо, јеси ли знала?
 Ту је погино батаљон цео ...
 Црвена крв је процветси/ш
 Кроз снежни покров хладан и бео.
 Ноћу је у то завејао ветар.
 Ипак на југу... војска корача...
 Пао је четрнаести километар,
 Ал' никад неће Кадињача...«

Тачан број имена погинулих на Кадињачи, и поред свих покушаја који су чињени послаје рата, није утврђен.³²⁶

Они никада неће сазнати да њихове жртве нису биле узалудне, да је крв коју су пролили 29. новембра 1941. године бранећи Ужичку републику била

³²⁶ Сем поменутих погинули су и ови други:

Борци Радничког батаљона: Милијан Вујовић, радник, абација, рођен у Глумчу, код Пожеге; Милан Вукашиновић, земљорадник из Драксина, код Бајине Баште; Никола Делић, обућарски радник, рођен у Београду, а живио у Ужицу; Миливоје Дрндаревић Милош, опанчарски радник, рођен у Висибаби, код Пожеге; Милан Борђевић, столарски радник, родом из Загорице, код Тополе; Бориша Бурић, кројачки радник из Ужица; Вукашин Игњатовић, кројачки радник, рођен у Пријевору, код Чачка; Вићентије Јовановић, кројачки радник из Ужица; Владимир Јовановић из Ужица; Радослав Јовановић, звани Раде Спиридон, обућарски радник, рођен у Јелендолу, код Пожеге; Данило Јовичић, сарачки радник из Поточања; Радивоје Јосиповић, пекарски радник, родом из Рожанства на Златибору; Радосав Кнежевић, пекарски радник, водник 3. вода Пекарске чете; Петар Ковачевић, обућарски радник из Ужица; Драгутин Костић Драган, обућарски радник из Ужица; Радомир Крејовић, пекарски радник, родом из Дренове, на Златибору; Миливоје Лазич, звани Судија, обућарски радник из Ужица; Милун Лазич, грађевински радник, рођен у Вруцима, код Ужица; Миодраг Лаковић Мијо, кројачки радник из Ужица, члан КПЈ; Живорад Марковић, звани Жико Бузо, кројачки радник из Ужица; Вељко Миланковић, кројачки радник, живио у Ужицу; Милован Милинковић, пекарски радник из Никојевића, члан КПЈ; Срећко Миловановић Вилем, пекарски радник, родом из Дренове, на Златибору; Михаило Милосављевић; Велимир Мићић, командир 1. пожешке чете, наставник грађанске школе у Ивањици, рођен у Годовику, код Пожеге; Владимир Николић; Михаило Николић, земљорадник из Раче, код Бајине Баште; Милић Панић, звани Ресавец, обућарски радник из Тропање, код Свилајнца; млади скојевац Видоје Петровић, кројачки радник, родом из Карана; Цветко Петровић, земљорадник из Добротина, код Бајине Баште; Стеван Радовић, текстилни радник из Буара; Благоје Ракић, пекарски радник из Каленића, код Пожеге; Ивко Ристићевић, обућарски радник, рођен у Буару; Јан Врзос (Јанко Врзац - Ристовић), ткачки радник, рођен у Горлици у Пољској, а живио и радио у Ужицу; Теодосије Селаковић, сарач, родом из Сјеништа, на Златибору; Миливоје Средић, обућарски радник из Буара; Милан Тешић, пекарски радник из Лелића код Карана; Марко Томић, звани Срце, обућарски радник из Горобиља, код Пожеге; Бранко Чолаковић, пекарски радник, родом из Омара, код Рудог; шеснаестогодишњи омладинац Драган Жиновић, ученик учитељске школе из Здравчића, код Пожеге; Михаило Шевковић, угоститељски радник, родом из Мачката, на Златибору; и Миодраг Шуњеварић, звани Мико Клица, обућарски радник, родом из Ојковице, на Златибору.

Борци Посавског одреда: Стеван Вулић, политички комесар чете, рођен у Славонији, а као избјеглица живио у Обреновцу, и Богдан Говедарица, командир вода, који је као избјеглица такође живио у Обреновцу.

Борци Орашке чете 2. шумадијског одреда: Благоје Говедаревић, Радомир Мијаиловић и Милосав Борђевић, из Ракинца, код Велике Планае; Видоје и Хранислав Вулић, из Милошевца, код Велике Планае; Љубомир Јовановић, из Старог Села, код Велике Планае; Миодраг и Мирослав Јовановић, из Старог Села, код Велике Планае; Мирољуб Матић, из Милошевца, код Велике Планае; Радомир Мијаиловић, из Ракинца, код Велике Планае; Владислав Миливојевић, из Лозовика, код Велике Планае; Милосав Миленковић, из Марковца код Велике Планае; Слободан Милићевић, из Сараораца, код Велике Планае; Пера Новаковић, родом из Лике, а живио у Београду; Милан Петровић, из Лозовика, код Велике Планае; Драгомир Радовановић, из Милошевца, код Велике Планае; Бранислав Радосављевић, из Крњева, код Велике Планае; Драгиша Станојевић, из Милошевца, код Велике Планае; Миодраг Станојевић, из Милошевца, код Велике Планае; Александар Филиповић, из Марковца, код Велике Планае.

један од темеља будуће велике и слободне Републике Југославије, која је баш на исти тај дан, двије године касније, 29. новембра 1943, рођена у Јајцу.

Губици Нијемаца нису нам познати. Очевици причају да су њемачки војници морали узимати постелне ствари из оближњих кућа да би завили у њих своје мртве и рањене.

Тек пред вече, око 17,30 часова, 29. новембра, њемачке јединице су биле кадре да од Кадињаче наставе покрет ка Ужицу. А тада су у Ужицу већ били неки њемачки дијелови. Била је то, у ствари, колона од Косјерића. Стигла је прије њих. Тако, због упорне партизанске одбране положаја на Кадињачи, Нијемци нису били у могућности да потпуно остваре свој план - да обухватним колонама дођу у рејон Ужица и тако опколе партизанске снаге сјеверно од града.

Мало је који од бораца Радничког батаљона изашао жив са Кадињаче. Један од њих је Сава Пауновић. Рањен, сакрио се у једну увалу. Нијемци су пролазили поред њега, но он је успио да се ничим не ода да је жив. Искрпн, једва је стигао до врха брда, гдје су биле неке куће. Доспио је до прве. У дворишту је лежао мртав син домаћинов, двадесетгодишњи младић, који је погинуо иако није учествовао у борби.

Када су младићева мајка и неки сусједи угледали рањеног Саву, потрчали су да га убију, јер су сматрали да су партизани криви за смрт тог младића. Тада је из куће изашао домаћин Милош Стефановић, пришао је дјечаку рањенику, узео га на руке и унио у кућу, говорећи присутнима:

- Мртви су мртви, а живе треба спасавати. Ови мученици боре се за нашу слободу - погледајте колико их је мртвих на Кадињачи! Они су људи као и мој син.

Из непријатељевог обруча успјели су да се извуку борци Пекарске чете Борђе Кораћ и Драган Бујић, а Борђе Смиљанић је при повлачењу уз једну косу пронашао шупљу букву, те је у њој нашао уточиште. Борца Остоју Димитријевића, тешко рањеног и онесвијешћеног, готово затрпаног земљом, пронашли су сељаци који су посматрали борбу и видјели када је пао погођен; касније су га журно извукли у један поток и ту оставили. Када је дошао свијести, опрао је крваво лице и извукао се с Кадињаче. И борац Новица Томашевић је био тешко рањен. Да не би Нијемцима пао жив у руке, његов друг Јевђо Томашевић, премда и сам лакше рањен, извукао га је на леђима из пакла Кадињаче.

Пред зору слиједећег дана преко Кадињаче су наишле 1. рачанска и 1. златиборска чета, које су око Црнокосе и на неким другим положајима водиле борбе против њемачких јединица из борбене групе »Сјевер«. С њима су се налазили и неки дијелови Посавског одреда који су се повлачили из рејона Карана. Тај догађај је Стојадину Љубојевићу, борцу 1. златиборске чете, остао у неизбрисивом сјећању. Сем осталог, он о томе каже:

»Било је око поноћи кад смо наишли преко Кадињаче. Већ смо били дознали да је изгинуо Раднички батаљон. Било је те ноћи веома хладно, а било је и снега. Призор је био тужан и стравичан. Као покошено снопље ... Сви су лежали на стомаку, као да и даље држе положај, али без оружја, које им је неко покупио. Ретко је који борац лежао на леђима.«³²⁷

За борбу на Кадињачи друг Тито је рекао да је тога дана, 29. новембра 1941. године, вођена једна од најславнијих битака нашег ослободилачког рата.

³²⁷ Б. Пилчевић, *Ужички пекари...*, стр. 148.

За свој подвиг на Кадињачи, ужички Раднички батаљон је, поводом десетогодишњице наше социјалистичке револуције, одликован Орденом за службу за народ I реда.

10 ОТПОР НА ЦРНОКОСИ

Ноћ између 28. и 29. новембра је главнина њемачке нападне групе »Сјевер« провела у Косјерићу, док су предњи њени дијелови били испод самог брда Црнокосе. Тај положај, доста погодан за одбрану, били су посјели 1. златиборска чета, 1. црногорска чета, дио 2. црногорске чете 1. ужичког батаљона (западно од пута) и 4. посавско-тамнавски батаљон Посавског партизанског одреда (источно од пута). Црнокосу је бранило 200-250 наоружаних партизана. На њих је нападао ојачан пјешадијски пук 342. пјешадијске дивизије, са око 2.600 људи. Однос снага на том правцу био је, дакле 10:1 у корист Нијемаца.

Јака артиљеријска и минобацачка непријатељева ватра сручила се најприје на брдо Градину (кота 778), а касније на висове Границу, Шарампов и Митрово брдо. Онда је једна колона пјешадије и тенкова почела опрезно наступати цестом, пењући се серпентинама уз сјеверне падине Црнокосе, а друга колона, која је била састављена углавном од пјешадијских јединица, кренула је сеоским путем из Косјерића, стигла до коте 619, ту прешла поток Лимац, а затим наставила наступање ка вису Сандуку, западно од Митровог брда.

Партизанске јединице су пружиле добар отпор, нарочито колони која је наступала друмом. На вријеме су порушиле пут на неколико мјеста, особито између коте 486 и коте 661, те тако успјеле да спријече брз излазак тенкова на Шарампов. Самим тим су успориле и напредовање пјешадије, која се нерадо одвајала од тенковске подршке, поготову овдје, гдје се морала пењати уз врло стрму страну под доста јаком ватром бранилаца тих положаја. Зато је та непријатељева колона у почетку споро напредовала. Међутим, када се појавила авијација и притисла борбени поредак наших јединица, а поготову када је нешто доцније њемачка деснокрилна колона избила на Сандук и почела да напада у правцу Митровог брда, односно у лијеви бок борбеног поретка бранилаца Црнокосе, наше су јединице биле приморане да одступе ка Јеловој гори и даље ка селу Стапарима и планини Златибору. Када их је одбацио са Црнокосе, њемачки ојачани 698. пјешадијски пук наставио је наступање преко села Карана и Пониковице ка Ужицу. Тако је њемачка сјеверна колона заузела најјаче топографске тачке на свом правцу наступања према Ужицу. Групе партизана припремљене за рушење објеката на комуникацији између Црнокосе и Ужица учиниле су све што су могле да запријече и успоре покрет њемачке моторизације. Али пошто је терен омогућавао нападачу да без неких тешкоћа обилази онеспособљене дијелове пута или објекте на њему, то запречавање није дало очекиване резултате.

Тако су Нијемци овом колоном прије подне избили пред села Пониковицу и Добро'до. Одавде се терен пење ка брду Трешњици, затим води косом до Сарића осоја, а онда се спушта у Ужице. Према томе, једино се још на овом положају могао тој колони пружити нешто јачи отпор. Посљедња одбрана града са сјевера, у рејону Пониковица-Добродо, код Пјевчеве кафане и на Трешњици, повјерена је 1. рачанској, 1. црногорској и Словеначкој чети »Иван Цанкар« Ужичког одреда, дијеловима 4. посавско-тамнавског батаљона Посавског одреда и Паланачкој чети 2. шумадијског одреда. Чете

су се укопале с обје стране пута Косјерић - Ужице. Постављене су и нагазне мине и засједе бораца с бензинским флашама ради напада на тенкове.

Нијемци су покушали да предњим одредом разбију ту одбрану, што им у почетку није пошло за руком. Тек када су за борбу развили нешто јаче снаге из главне колоне, раскрчили пут од мина и напали на широком фронту, и тај посљедњи отпор је, у двочасовној оштрој борби, био сломљен, а поменуте наше јединице су одбачене с посједнутих положаја. Том приликом је нарочито ефикасан био напад њемачке авијације, која је бомбардовала и у бришућем лету тукла митраљезима партизанске положаје у рејону раскрснице путева Косјерић - Ужице и Косјерић - Пожега, у Добродолу. Нарочито осјетне губитке од напада авијације трпјела је Паланачка партизанска чета код Добродола. Наше јединице су се повукле на Чанковину, а затим преко Јелове горе према Кадињачи. Тако су Нијемци отворили пут за даље продирање, и то главнином ка Ужицу, а мањим дијелом снага ка Пожеги.

Да би ослабили отпор браниоца, Нијемци су се из Косјерића укључили на наше телефонске линије и упадали у разговор између појединих партизанских команданата. Команданту сектора код Карана Андри Борђевићу, иначе команданту 2. шумадијског партизанског одреда, издали су лажно наређење, а у разговоре које је врховни командант друг Тито из Ужица водио с командантом одбране правца Косјерић-Ужице убацили су дезинформацију: »Све је у реду, нема опасности, нека се трупе врате у касарне«.

11. УААЗАК НИЈЕМАЦА У УЖИЦЕ

Тенкови њемачке сјеверне борбене групе, праћени моторизованом пјешадијом, 29. новембра су се, око 14,30 часова, спустили од Трешњице низ Сарића Осоје.³²⁸ Изнад града брујали су двомоторни авиони до-17, који су бомбардовањем и митраљирањем Ужица и околних брда помагали моторизоване јединице у наступању.

Аок су тенкови улазили у град, на другој страни су из града излазиле групе наших другова. Међу посљедњима су Ужице напустили друг Тито, Спасоје Стејић, Желимир Бурић, Слободан Пенезић Крцун и Вукола Дабић. Када су полазили, Стејић је примјетио да застава није скинута. Наредио је да се заустави камион, затим се попео на кров зграде у којој је до тада радио Штаб Одред и скинуо заставу. Није хтио да тај симбол слободе остави Нијемцима да га скрнавe.

Тенкови се нису у Ужицу задржавали. Одмах су наставили покрет и, код Соколског дома, избили на мост на ријеци Бетињи. Мост је био минираан, али до експлозије није дошло - тенкови су тутњали преко моста. Не зна се узрок томе. Или је неки издајник, у тој општој журби и метежу, искористио тренутак да пресијече штапин, или су експлозивна средства била нестрочно постављена. Било једно или друго, тек мостје остао читав, што је Нијемцима добродошло, а нама се могло горко осветити.

Међутим, пропуст није учињен само ту. Ни пут који води од Ужица ка Златибору није на вријеме порушен, премда је та саобраћајница веома погодна за запречавање. Покушало се са рушењем, али је било доцкан. Чињеница да су другови касно изашли из Ужица а да пут за Златибор није био порушен, могла је бити катастрофална по оружани устанак и по нашу социјалистичку револуцију у цјелини.

³²⁸ Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-501, ролна 250, снимак 454-5.

Врховно руководство нашег оружаног устанка са дијеловима обезбјеђења, чији је главни дио сачињавала Моравичка партизанска чета, одступало је у два правца - дио другова је ишао новим путем ка селу Мачкату, а други дио старим путем уз брдо Забучје. Тако су се, када су у таласима наишли њемачки авиони и устремили се на њих, и једни и други нашли на простору између задње окуке новог пута, засеока Пљевића и Беле Земље. Авиони су бацали бомбе и митраљирали, а путем из Ужица надирали су тенкови. Покушај другова Иве Лоле Рибара, Петра Стамболића, Слободана Пенезића, Бранка Ракића, Драгана Павловића Шиље и Желимира Бурића да минирају пут није дао никакве резултате. У тврду, камену подлогу пута нису се могле на брзину укопати mine, поготову не под жестоком ватром и бомбама авиона и тенкова који су се све ближе примицали. Нијемци су до Ужица ишли прилично обазриво, али пошто су заузели град, наставили су да продиру одлучније и без застајања, свакако у намјери да партизанима задају смртоносни ударац и да покушају да се дочепају врховног војно-политичког руководства оружаног устанка.

Друг Тито се послје изласка из града Ужица зауставио с Милинком Кушићем на високој стијени која штрчи на врху брда Забучја, званом Биоктош. Нешто касније ту је дошао и друг Слободан Пенезић Крцун.

Одавде је Врховни командант могао лијепо пратити развој ситуације. Када су њемачке јединице ушле у Ужице и почеле даље да надире, друг Тито је наредио другу Кушићу да крене према селу Љубањама, да организује одбрану и спријечи продор Нијемаца правцем Ужице-А>убиш, преко Азубања, а другу Пенезићу да организује одбрану на положају у Сурдуку, код велике окуке, изнад велике бране, те спријечи продор нападача од Ужица ка Чајетини.

Другови су кренули на извршење задатка. Али баш у тренутку када су пристигли борци из Железничке чете Радничког батаљона и других дијелова, наишле су веће формације авиона и омеле их да посједну положај. У том су стигли тенкови с моторизованом пјешадијом.

Авиони, а касније и тенкови с моторизованом пјешадијом угрозили су животе наших бораца који су се, у групама, затекли на овом простору. А ту су се, на подручју око Беле Земље, пред вече 29. новембра, нашли и другови из врховног војно-политичког руководства оружаног устанка - главни дио Врховног штаба и Политбироа Централног комитета Партије. Од напада из авиона, бомбардовања и митраљирања нису могли да се крећу, а тенкови, праћени моторизованом пјешадијом, надирали су и пристигли на неких стотинак метара. Парчићи авионских бомби, тенковских граната, меци из развог аутоматског оружја одзвањали су ударајући о камените стијене брда Забучја. У истом положају, само мало источније, нашао се и друг Тито. Пријетила је опасност да читаво руководство нашег устанка изгине или падне непријатељу у руке. Настало је пробијање под најжешћом ватром. Једни су одступали према Мачкату, а други према селу Рожанству.

Били су то критични тренуци за судбину наше револуције. Но, срећом све се добро завршило. Већина наших другова успјела је да се пробије и да током ноћи изађе на плато Златибора, звани Палисад.

гдје је у вили београдског адвоката Павловића нашао чланове Политбироа Централног комитета и Врховног штаба, који су били веома забринути за његову судбину, мислећи да је можда погинуо.

О драматичности извлачења из Ужица према Златибору, друг Тито је, сем осталог, написао:

»Ја сам, тако рећи, за длаку избјегао да будем убијен на блатњавом сеоском путу између села Забучја и Љубања. А и чланови Врховног штаба и Политбироа Централног комитета КПЈ избјегли су исту судбину. Кардељ је у селу Мачкату доживио јако бомбардовање и једва се спасио ... У тешкој ситуацији, из које се у посљедњем тренутку спасио, налазио се Лола Рибар. Он, додуше, још није био стигао, али се причало да је, са Драганом Павловићем Шиљом, умакао испред Нијемаца«.

»Ниједан врховни командант једне војске није, вјероватно, доживио такву судбину«, записао је даље друг Тито. »А ето, у нашем партизанском ратовању догађали су се и такви необични случајеви.«³²⁹

Друг Едвард Кардељ се, у разговору с делегацијом Општине Титовог Ужица 14. новембра 1978. године у Љубљани, подсетио на повлачење пред непријатељем из Ужица и између осталог рекао:

»У једном тренутку, кад смо се повлачили преко Мачката, а нападали су нас авиони и тенкови, уплашили смо се за судбину револуције. Изгубили смо, наимае, везу са делом штаба са којим је био и друг Тито. И док су нас авиони митраљирали, наш главни страх је био у томе шта је са Титом, гдје је, како је.«

Ужички друг Желимир Бурић. Пао је Жељо ту на домаку града у коме је задњих година организовао и припремао партијску организацију, а тиме и оружани устанак. Покошен је ватром из њемачких тенкова, који су погазили по оближњим ливадама неколико десетина наших теже рањених другова.

Желимир Бурић Жељо рођен је 1919. године у Ужицу, у врло сиромашној породици. Рано се укључио у напредни омладински покрет. После завршетка учитељске школе, 1939. године постао је члан Комунистичке партије Југославије, а убрзо и члан Среског комитета Партије у Вишеграду. Као учитељ у селу Прелову, крај Вишеграда, активно је радио на оснивању партијске организације у том крају и војном предузећу »Виспад«. Због своје комунистичке и напредне дјелатности, Бурић је 1940. године отпуштен изслужбе. Враatio се у Ужице, гдје постаје секретар Окружног комитета КПЈ за ужички округ. Као секретар Окружног комитета радио је на реорганизацији, учвршћењу и omasовљавању партијских организација. Послије капитулације Краљевине Југославије и окупације земље Жељо Бурић је с оцем и два своја брата живо радио, без предаха, на припремама народа за оружани устанак. Један је од оснивача Ужичког партизанског одреда »Димитрије Туцовић« и први замјеник политичког комесара Одреда, односно први партијски руководилац.

Као што су за све борце Ужичког одреда ослобођење Ужица и стварање Ужичке републике били изузетна радост, тај подвиг је за Жељу Бурића био и посебно надахнуће за још већу активност на свим подручјима рада - стварању органа народне власти, организовању и обнови производње у граду, учвршћивању Партије, снабдијевању партијских јединица и стварању свих неопходних услова да живот на ослобођеној територији нормално функционише.

Јосип Броз Тито, *Ратни мемоари*, одломак из рукописа, *Фронт* од 5. маја 1972.

За народног хероја Желимир Бурић Жељо проглашен је 14. фебруара 1949. године. У предворју данашње Педагошке академије у Титовом Ужицу налази се биста овог истакнутог борца и револуционара. Тешко рањеног Нијемци су ухватили Душана Вишића, високог црномањастог младића, истакнутог масовика Партије у ужичком крају једног од главних организатора оружаног устанка, првог политичког комесара 1. рачанске партизанске чете, рођеног 28. октобра 1919. године у Бурћеконцу, код Ваљева, студента технике.³³⁰

Овдје је пало много дивних другова, али се главнина пробила и наставила пут, даље у нове окршаје.

Нијемци су до ноћи уочи 29. новембра избили на линију Пожега-Ужице-Мачкат-Биоска.³³¹

Дио нападне групе »Сјевер« се пред Ужицем, код мјеста Пјевчеве механе, одвојио и кренуо према Пожеги. Та је колона прилично изненадила другове у Пожеги, јер су они очекивали напад од Чачка, па су главну пажњу усмјерили тамо. Да би се обезбиједила од изненадног упада њемачких тенкова с тог правца, Команда мјеста је упутила неколико група бораца да поруше мостове на друмовима који из Чачка и Ваљева воде ка Пожеги и тако задрже њемачку моторизацију. Али групе које су упућене према Добрињу и Косјерићу нису стигле да то учине, јер их је непријатељ предухитрио. Тако су извиђачки дијелови лијеве колоне борбене групе »Сјевер« 342. пјешадијске дивизије стигли на мост преко Скрапежа и појешку сточну пијацу а да за то другови из Команде мјеста нијесу знали, јер се од хуке авионских мотора и специјалних звучних ефеката на авионима који су непрестано надлијетали Пожегу и бјесомучно бомбардовали и отварали снажну митраљеску ватру дуж улица није могла разабрати хука мотоцикала и оклопних аутомобила. Зато су другови који су још били у Пожеги били приморани да се извлаче у разним правцима. Једни су одступали према селу Глумчу, други према селу Бакионици, а главнина према селима Рогама и Годовику.

Да не би у руке непријатеља пале огромне количине бензина лагероване у близини жељезничке станице у Јеминској Стени, наређено је да се отворе мале славине (неки су стручњаци говорили да ако се отворе велике славине може доћи до самозапаљења и експлозије). У тој евакуацији из Пожеге погинули су, између осталих, Слободан Поповић Бакула, секретар Среског комитета СКОЈ-а, стари револуционар, Драгомир Ивановић, члан КРЈ, предсједник Мјесног народноослободилачког одбора у селу Рогама и члан Среског народноослободилачког одбора у Пожеги, и Милош Божић, такође члан КПЈ и одборник Среског народноослободилачког одбора. Један од митраљеских рафала смртно је погодио и Венијамина Маринковића (команданта мјеста) који је посљедњи напустио зграду Команде. Када су Нијемци, Недићевци и четници ушли у Пожегу, његов су леш подигли на вјешала. И мртвог су га се плашили.

Венијамин Маринковић је један од многих који су осјетили горке дане сиромаштва, а дани окупације у вријеме првог свјетског рата уништили су му дјечје снове. Кад је тај рат прохујао, за једну годину завршавао је по два разреда школе. Послије завршетка гимназије, у најтежим данима шестојануарске диктатуре уписао се на Филозофски факултет у Београду. Овдје је убрзо постао члан КПЈ, а 1934. године члан Универзитетског комитета КПЈ.

³³⁰ Нијемци га довели у ужичи затвор и ту стријељали 6. децембра 1941.

³³¹ Архив ВИИ, микрофилм Билећа, ролна XXX, снимак 721-723.

Неколико година пред рат био је професор њемачког језика у ужицкој гимназији. Тамо је постао члан Окружног повјереништва КПЈ, а доцније члан Окружног комитета КПЈ за округ ужички. Одмах послје 22. јуна 1941, када је Њемачка напала СССР, ухапшен је у Ужицу, али је успио да побегне кроз затворски прозор. Послје тога је по читавом моравичком крају неуморно обилазио села и сељаке, сеоске скупове и вашаре, припремајући народ за оружани устанак. Августа 1941. постао је политички комесар Моравичке партизанске чете. Отада је с четом ишао из борбе у борбу. У борбама против четника код Прањана био је међу најсналажљивијима и најхрабријима. Одатле је, само неколико дана прије него што ће погинути, отишао на дужност команданта мјеста у Пожеги.

Венијамин Маринковић је био јединац. Његова мајка Станка је била једна од оних ријетких старијих жена у овим крајевима која је потпуно схватила још прије рата потребу илегалне борбе коју је водила КПЈ. Понешто је читала, а преко љета је, за школског распуста, проводила доста времена у разговору с Венијамином. Када је у село Вионицу стигла вијест да јој је син погинуо, она у то није вјеровала, сматрала је то четничком пропагандом. Живораду Алексићу, рођаку, симпатизеру партизана, кога су четници пребили, кад јој је саопштио вијест о смрти њеног јединца, рекла је: »Зар и ти оде у четнике?! Комунисти као мој Велџо не могу се уништити.« Мужа су јој 1942. године претукли четници; од посљедица тог батинања је потом и умро. Док су га одводили, Станка им је добачила: »Оставите њега стара и болесна, водите мене, мајку вам кољачку. Ја сам родила комунисту, ја исто мислим као и мој син.« Један од четничких бандита је на то одговорио: »Ти ћеш, стара кујо, да останеш сама иза њих и да их оплакујеш. То ће бити највећа казна за твој комунистички језик.«

Пред Командом мјеста у Пожеги погинуо је, приликом напада њемачких авиона, и Петар Бирјаковић, борац Драгачевског партизанског батаљона, на раду при партизанској команди мјеста, земљорадник, рођен у Вирову, код Ариља. Нијемци су ухватили и одмах стријељали Миливоја Станојевића, командира партизанске страже на жељезничкој станици, јер је имао црвену траку на руци.

12. БОРБЕ НА ЗЛАТИБОРУ

Послје заузимања Ужица њемачки опуномоћени командант Србије генерал Беме је 29. новембра у 20 часова наредио команданту 113. пјешадијске дивизије да његове јединице смијене у Пожеги дијелове 342. пјешадијске дивизије и да упуте одреде за гоњење долином Моравице ка Ариљу и Ивањици, а команданту 342. дивизије да формира три гонеће групе и да их упуте за партизанским одредима који су одступали према Златибору. Командант 342. дивизије генерал Хофман одмах је наредио да се формирају три борбене групе:

- *борбена група »А«*,^ш са задатком да наступа правцем село Аупци-село Кремна-село Вардиште;

^ш Састава: 2. батаљон 699. пука, 3. чета 342. инжењеријског батаљона, 1. брдски вод 1. артиљеријског дивизиона 342. артиљеријског пука, укупне јачине 800 војника, 420 коња, 1 камион и 1 радио-станица.

- борбена група »Б«,³³³ са задатком да наступа правцем Ужице-Мачкат-Чајетина и дал>е;

- борбена група »Ц«,³³⁴ са задатком да наступа правцем Ужице-село Збојштица-село Л»убиш.

У самом Ужицу требало је да остане борбена група »Ужице«. ³³⁵

Командно мјесто Штаба дивизије требало је да се креће правцем Ужице-Чајетина.

Према Ариљу и Ивањици је своја дејства усмјерила 113. пјешадијска дивизија.

Сутрадан, 30. новембра, пошто су извршили прегруписавање, Нијемци су наставили наступање. Овог пута нису ишли самом цестом, него широким фронтом лијево и десно од цесте по групном распореду. Зацјело су хтјели да детаљније претресу терен и да им, у исто вријеме, јединице буду развијене за борбу у случају да наиђу на отпор.

Главни удар наносила је њемачка борбена група »Б«, ојачана 2. тенковском четом борбене групе »Ужице«. Она је ујутро око 7,30 часова кренула из Мачката и избила пред Чајетину тек око 11 часова. Пред Чајетином је једно њемачко возило, наишавши на мину, отишло у ваздух. Отпор у варошици су покушале да пруже Словеначка партизанска чета, 2. чачанска чета дијелови око Команде мјеста и дијелови неких других партизанских јединица. Али њемачки продор је био незадржив. Послије краће борбе Нијемци су успјели да заузму Чајетину, а онда су одмах наствили покрет ка Палисаду. До борбе је поново дошло код Краљеве Воде. Послије повлачења партизанских снага са тога положаја, Нијемци су, својим извиђачким јединицама, по мраку избили на линију село Рибница-Борова глава. Остале нападне колоне, »А« и »Ц«, наставиле су наступање без неког већег отпора.

У једном њемачком извјештају од 30. новембра 1941. стоји:

»Око 12 часова сломљен је код Чајетине непријатељски отпор . . . При даљем потискивању дошло је код Краљеве Воде поново до пушкарања«. ³³⁶

Тога дана Нијемци су извршили још један свиреп злочин. На Палисаду и Краљеву Воду су побили велики број наших тешких рањеника. Ови другови нису могли бити на вријеме евакуисани зато што није било довољно транспортних средстава. А и оно мало тих средстава стално је било притиснуто нападима њемачке авијације, те се није могло преко дана кретати. Када су на Палисад и Краљеве Воде избили њемачки тенкови и оклопна пјеша-

³³³ Састава: Штаб 698. пјешадијског пука (87 људи), 1. батаљон 698. пука (557 војника), 2. батаљон 698. пука (380 војника), 3. батаљон 698. пука (434 војника), 342. противтенковски дивизион, без једног вода (270 војника), 342. инжињеријски батал>он - без 2. чете (210 војника), 7. батерија 342. артиљеријског пука (172 војника), 1. батерија брдских топова (114 војника), 2. коњички ескадрон - без једног вода (135 војника), бициклистички извиђачки вод (30 војника), радио-вод (61 војник), колона коњске вуче (35 војника) и дио 342. санитетске чете (11 војника) - укупно 2.508 војника и 915 коња.

³³⁴ Састава: Штаб 669. пјешадијског пука (150 љ>уди), 1. батаљон 699. пука (550 војника), 2. чета 342. инжињеријског батаљона (150 војника), један вод 342. противтенковског дивизиона (40 војника), један вод 2. коњичког ескадрона (60 војника), батерија брдских топова (125 војника), вод противавионских митраљеза (10 војника), радио-одјељење (12 војника), лака колона 2/342. дивизије (25 војника), лака колона 6/342. дивизије (60 војника) и дио 342. санитетске чете (13 војника) - укупно 1.195 војника и 635 коња.

³³⁵ Састава: Штаб 1. батаљона 202. оклопног пука (50 војника), 2. тенковска чета 202. оклопног пука (67 војника), 11. чета 698. пјешадијског пука (134 војника) и Команда мјеста (25 војника) - укупно 276 војника и 39 коња, затим командно мјесто Штаб 342. дивизије (200 љ>уди) и чета за обезбјеђење - 240 војника (Архив ВИИ, микрофилм Фрајбург 21, снимак 552-3).

³³⁶ *Зборник НОР-а*, том I, књ. 1, бр. док. 281.

дија, рањеници су почели излазити из кућа у којима су били смјештени, покушавајући да се склоне у јаруге и жбуње. Многи од њих су, пузећи на кољенима и лактовима или се ослањајући на штаци, покушали да потраже спас у бјекству. Нијемци су, међутим, тенковима газили те беспомоћне људе, а већину оних других, непокретних, које су нашли у кућама, побили су или живе запалили у зградама. Одмах су похватили неке мјештане, натјерали их да преостале рањенике износе у ћебадима и чаршавима, на носилима и креветима, и да их донесу пред војнички строј. Неки од тих немоћних, непокретних људи били су у високој температури, а неки чак у коми. Међу рањеницима је био и приличан број радника и грађана Ужица повријеђених у експлозији у фабрици оружја и муниције. Сви су они звјерски поубијани.

На голој и смрзнутој земљи лешеве су лежали пет дана, пошто је издата наредба о забрани сахрањивања. Нијемци су запретили да ће сваком оном ко прекрши ту наредбу бити изречена смртна казна стријељањем. Тиме је фашистички окупатор остао досљедан себи, сматрајући да само свирепост може преплашити и умирити овај непокорни и слободољубиви народ.

на комуниста, а не неколико стотина рањених и беспомоћних људи.

Један сељак из села Рудина, и сам очевидац језивог догађаја, касније је причао:

»Нијемци су нас натјерали да на ћебадима износимо рањенике до Једриличарског дома. Група Нијемаца омах је стријељала гађајући у потиљак.«

но је:

»Језива слика. Кад су наишли немачки тенкови - око 60 тешких рањеника из једне болнице измилело је по ливади, онако без ногу и руку. Немци су их тенковима газили«.

Не зна се колико је тачно у та неколико прохладна дана стријељано тешких рањеника и колико их је прегажено тенковима. Очевици су запамтили: у Тић-полу стријељано је одједном 30 рањеника, изнад Једриличарског дома 70, код Дома инвалида 30, у покушају бјекства 20 рањеника. Тада је убијено њих око 150, а по неким процјенама и до 200. Многе лешеве настрадалих рањеника околних становници налазили су тек у прољеће 1942, када се снијег отопио. Тада се ни по чему нису могли препознати. Велики број рањеника ни тада, нити икада касније, није могао бити идентификован.

Покољ рањеника на Златибору био би још знатно већи да један дио рањених другова није правовремено извучен према правцу одступања. Неки су, огрнути ћебадима и чаршавима, отишли право из болничких постеља у хладну ноћ, да се сами спасавају како знају. Многи су пали на том путу, а неки од њих одмах, већ на самом његовом почетку.

Око 25 рањеника Нијемци су заробили и пребацили у Ужице, али су касније и неке од њих постријељали. Мало је ко од рањених наших другова успио да преживи тај нечувени покољ.

занима, Краљеве Воде су послје рата добиле име Партизанске Воде. Лично је друг Тито дао иницијативу за подизање обелиска који доминира на Шумнатом брду као вјечно сјећање на 30. новембар 1941. године.

Све три потјерне групе њемачке 342. пјешадијске дивизије су 1. децембра навече избиле на Увац и демаркациону линију према талијанској окупационој зони. Даље је била територија која је припадала Талијанима. Тога дана се 113. пјешадијска дивизија пробила у Ариље, а 4. децембра у Ивањи-

цу. Неколико дана су те јединице претресале терен и хватале рањене и болесне наше другове који нису успјели да се с јединицама повуку или да успјешно избјегавају све потјере на терену, покривеном дебелим сњажним покривачем. Већ 3. децембра Нијемци су обуставили дејства и своје трупе повукли и смјестили углавном у Ужице, а извјесне дијелове у Биоску, Врутке и Расну, јужно од Пожеге. Даље борбе против партизана препустили су недићевцима и четницима, али су им увијек у тежим ситуацијама прискакали у помоћ.

Одмах ту, иза демаркационе линије, били су талијански гарнизони: Нова Варош, удаљена свега неких десетак километара, а затим Пријепље, Прибој и Бистрица, удаљени највише 20-30 километара. Талијанима је, дакако било познато да су се ове партизанске јединице пребациле на њихову територију, али и да су хтјели, нису могли нешто више предузети, јер су њихове војне снаге биле заузете одбраном Пљеваља, на која су вршиле притисак црногорске и санџачке партизанске јединице. Нијемци се жале што су Талијани тада остали пасивни и у својим дописима из тог периода кажу: »Услијед своје бројне слабости Талијани ништа не предузимају против њих«. За сређивање наших јединица било је врло погодно то што су Талијани остали неактивни и што су Нијемци обуставили даља дејства.

13. КОНЦЕНТРАЦИЈА УЖИЧКИХ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИНИЦА У САНЦАКУ

Повлачење партизанских јединица са слободне територије Ужичке републике извршено је под изванредно тешким условима и уз осјетне губитке у људству, наоружању и материјалу. Услови у којима су се тих дана борили и повлачили партизански одреди захтијевали су натчовјечанске напоре. Напади су долазили са свих страна од знатно бројнијег и боље наоружаног и опремљеног непријатеља. Земљиште преко којег су се одреди повлачили било је претежно откривено. Зимско вријеме, снијег, а поглавито болнице успоравали су покрет и маневар борбених јединица, изложених сталном бомбардовању и митраљирању из ваздуха. Све се јединице нису повлачиле у исто вријеме. Оне које су се кретале с Политбироом Централног комитета КПЈ и Врховним штабом, или у њиховој близини, правцем Ужице-Чајетина-Борова глава-село Радојиња, прешле су ријеку Увац и стигле у Санџак око 1. децембра, а остале су пристизале на тај простор у већим или мањим групама све до 22. децембра, па и касније.

За вријеме противофанзиве, а нарочито у повлачењу из Ужица и других градова, војнопозадински органи и народноослободилачки одбори имали су пуне руке посла. Евакуација рањеника и болесника, особито тешких, и осигурање њихове исхране и смјештаја, као и евакуација ратног материјала, били су њихова прва брига. Требало је извршити мобилизацију све запрежне стоке и возила, организовати непрестано пребацивање рањеника и материјала са удаљених фронта на простор Ужица, а затим преко Златибора и Увца у Санџак, осигурати смјештај и исхрану неколико стотина рањеника по сиромашним планинским селима кроз која су пролазили. Будући да су у току повлачења нестале и посљедње залихе санитетског материјала, изда-то је наређење да се по селима и јединицама прикупља платно како би се од њега израђивали завоји.

Нарочито су велику опасност представљале разне четничке и недићевске групе, које су дјеловале махом из потаје. Уз то су сваки покрет непријатеља пратиле паљевине и терор над становништвом. Артиљерија и авијација немилосрдно су бомбардовале села и онда када у њима није било партизанских јединица. Њемачки војници су палили куће и убијали уз пут сељаке ради застрашивања народа.

Изванредне тешкоће причињавале су и многобројне избјеглице, које је требало смјестити, исхранити и уопште обезбиједити. Не одвајајући се од партизанских јединица, велике колоне избјеглица биле су се развукле по друмовима од Чачка и Ужица, па преко Златибора све до Санџака. На стотине кућа и огњишта је тада било напуштено. Избјеглице су отежавале пребацивање рањеника и материјала, а особито исхрану. Непрестани и дуги маршеви по снијегу и необичној хладноћи која је тих дана владала, митраљирање и бомбардовање из ваздуха, ноћивање по шумама и друмовима, на отвореном простору, оскудна исхрана, несташница одјеће и обуће - све је то изазивало неописиве гужве, тешкоће и патње. Нарочито су патила нејака дјеца и жене. Били су то најстрашнији и најтежи дани ослободилачког рата у Србији. Један дио избјеглица се није хтио одвојити од партизана, а партизани нису имали снаге да их уклоне с положаја или из колоне, те су се морали бринути и о њима и борити се да их заштите, понекад и уз велики ризик.

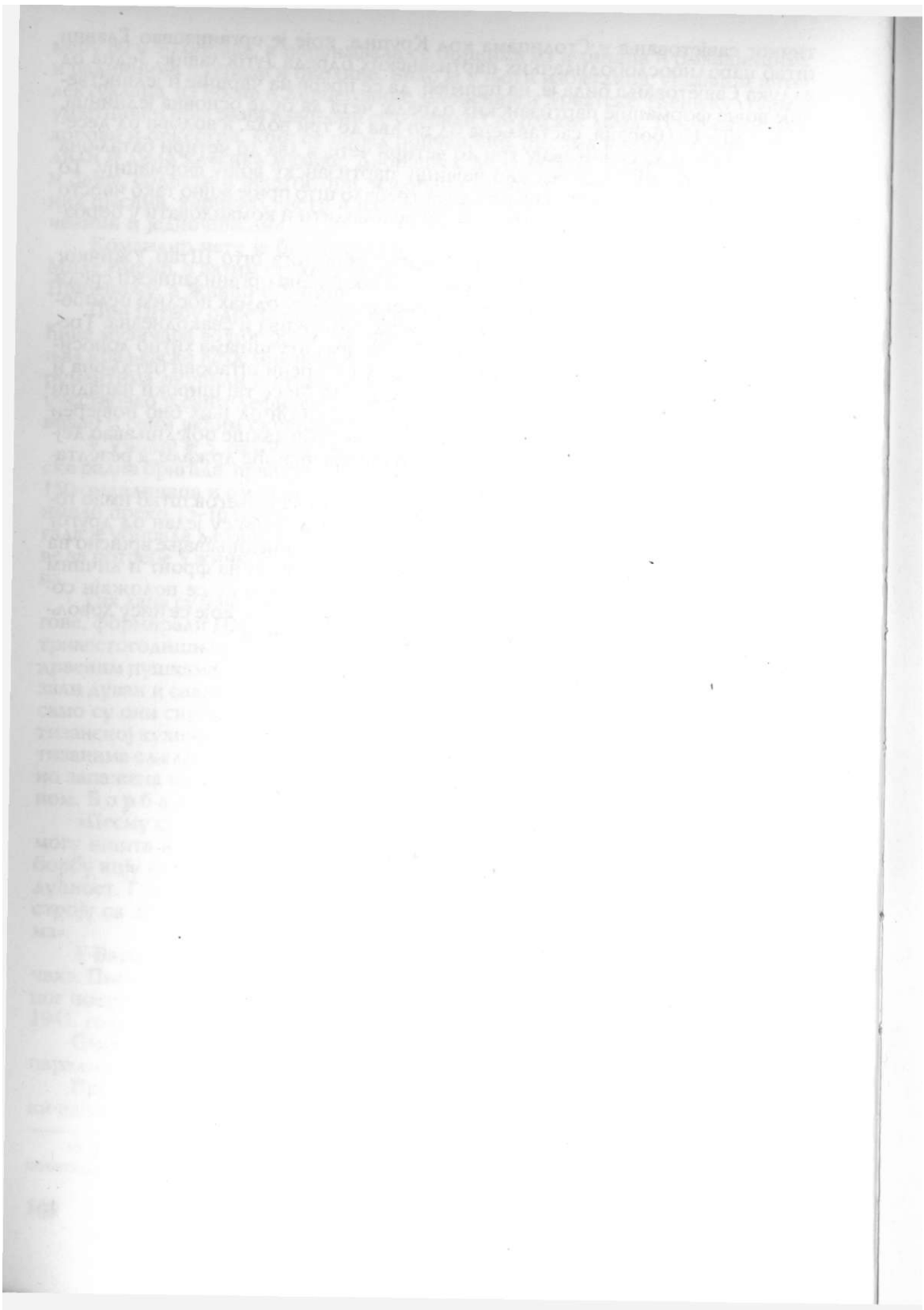
Друг Тито је у својим мемоарима написао о тим тренуцима и ово:

»Ситуација је и даље била тешка, чак критична. Многе јединице, групе бораца и појединци, рањеници, збјегови жена са дјецом која су плакала, старији људи који су носили завежљаје или гонили стоку - све је то по хладном времену, по суснежици пристизало у Радојињу и Рутоше, села на лијевој обали Увца«.³¹⁷

Одступање јединица Ужичког партизанског одреда, као, уосталом, и других партизанских одреда с територије Ужичке републике, извршено је, такође, под необично тешким условима. Непрестани напади њемачких потјерних одреда и разних четничких и Недићевих јединица, уз то глад и цича зима, откривен терен који су Нијемци стално контролисали из ваздуха, отежали су ионако сложен задатак пробијања и извлачења јединица. Неке су се чете пробиле источно, а неке западно од Ужица. Тако су 1. аријска и 2. пожешка чета из Тометина Поља повукле се у село Жежевицу, а затим у Аобродо, да би, заједно с дијеловима Крагујевачког и Чачанског партизанског одреда прешле цесту и пругу Ужице - Пожега код села Висибабе и дошле у Роге, а потом наставле покрет ка Радобуђу. Тамо су се повукли и дијелови 1. пожешке чете. Нешто касније у Радобуђу је стигао друг Мидинко Кушић, политички комесар Ужичког одреда, а неколико дана потом и 2. аријска чета. Кушић је од тих снага образовао једну ударну групу чета. Сем тих снага Ужичког одреда, тамо су се једно вријеме налазили и дијелови Крагујевачког, Краљевачког, и 6. ибарска (рударска) чета Копачничког партизанског одреда, који су се повлачили тим правцем, а долазиле су и неке јединице Чачанског партизанског одреда, које су се, послвије краћег времена, већим дијелом враћале на свој терен.

Аа би се усагласила дејства и објединило руковођење свим тим јединицама, створен је штаб у који су ушли Љубо Мићић, Светислав Стефановић Рећа и Миливоје Радовановић Фарбин.

³¹⁷ Јосип Броз Тито, *Ратни мемоари*, одломак из рукописа, *Фронт* од 12. маја 1972.

Средња групација Ужичког партизанског одреда, која је бранила положај на превоју Буковима и према селу Прањанима, није се скупно повлачила. Четврта ужичка чета повукла се од села Субјела, преко села Каленића, до села Здравчића. Ту се затекла 29. новембра и била бомбардована из ваздуха. Жељезничку пругу и друм Ужице-Пожега прешла је ноћу уочи 30. новембра и ујутро код села Горјани и преко села Дрежника, Криве Реке, Рудина и Чиготе 1. децембра стигла у Муртеницу. Затим је наставила да се повлачи на југ, прешла Увац и дошла у село Радојињу.

Послије повлачења с Букова, 1. и 2. ужичка чета, с неким четама Ваљевског партизанског одреда, повукле су се ка селу Сечој Реци. Одавде су се ваљевске јединице вратиле на свој терен, а ове двије ужичке чете дошле су на простор село Стапарима-село Буар, код Ужица. Уз пут су успјеле да ухвате неколико најтежих издајника. Из засједа су дејствовале и на непријатељеве колоне у позадини. Тих дана је од те двије чете, које су у ранијим борбама и\ е знатне губитке, створена једна чета - 1. ужичка чета »Радоје Марић«. За командира је тада одређен Миодраг Миловановић Луне, а за политичког комесара металски радник Алекса Дејовић.

Послије преформирања 1. ужичка чета је упала у пећину старог ужичког града и из ње изнијела већу количину муниције, тромблону и ручних бомби. Све је то пренијела у село Буар.

На том простору, често стварајући панику и узбуну у непријатељевим редовима, посебно у Ужицу, 1. ужичка чета се задржала све до 13. децембра, када је у селу Стапарима била нападнута од надмоћних њемачких снага, па је и она била приморана да одступи према Санџаку.

Трећа ужичка чета, која се у вријеме њемачког напада налазила на положају према Талијанима код села Бијелог Брда и Добруна, под притиском четничких команданата, а да би избјегла борбу која није давала никакве изгледе на успјех, повукла се на Златибор и дошла у село Семегњево, гдје се састала с другим групама партизана које су се ту прикупљале послије повлачења из Ужица.

Нијемци су тих дана сиСтематски претресали простор Златибора, па је требало што прије отићи са тога терена. Немајући везе с осталим нашим јединицама, команде јединица које су се нашле у тој групи самостално су правиле план за пробој. На крају су се договориле да се у двије колоне покушају пребацити на планину Тару и тако изманевришу њемачке трупе. Сматрали су да ће с Таре лако ухватити везу с партизанима у западној Србији и источној Босни. Одавде је, такође, било могуће извршити покрет преко Дрине у Босну или дубље у Србију, ка Ваљевском партизанском одреду.

Покрет је извршен ноћу између 3. и 4. децембра. Колона је кренула из Семегњева ка Тари. Ноћ је била мрачна, а терен врло тежак, те се ишло доста споро. Пошто се и кренуло нешто касније него што је требало, колона се пред свитање чашла испред Шаргана. Како су превојем Шаргана пролазили пут и пруга узаног колосијека Ужице-Вишеград, сматрало се да нека њемачка јединица засигурно обезбјеђује тај положај. Зато је, да не би по дану прелазили преко тог прилично откривеног земљишта, одлучено да се предани у колибама које су припадале породици Бокића.

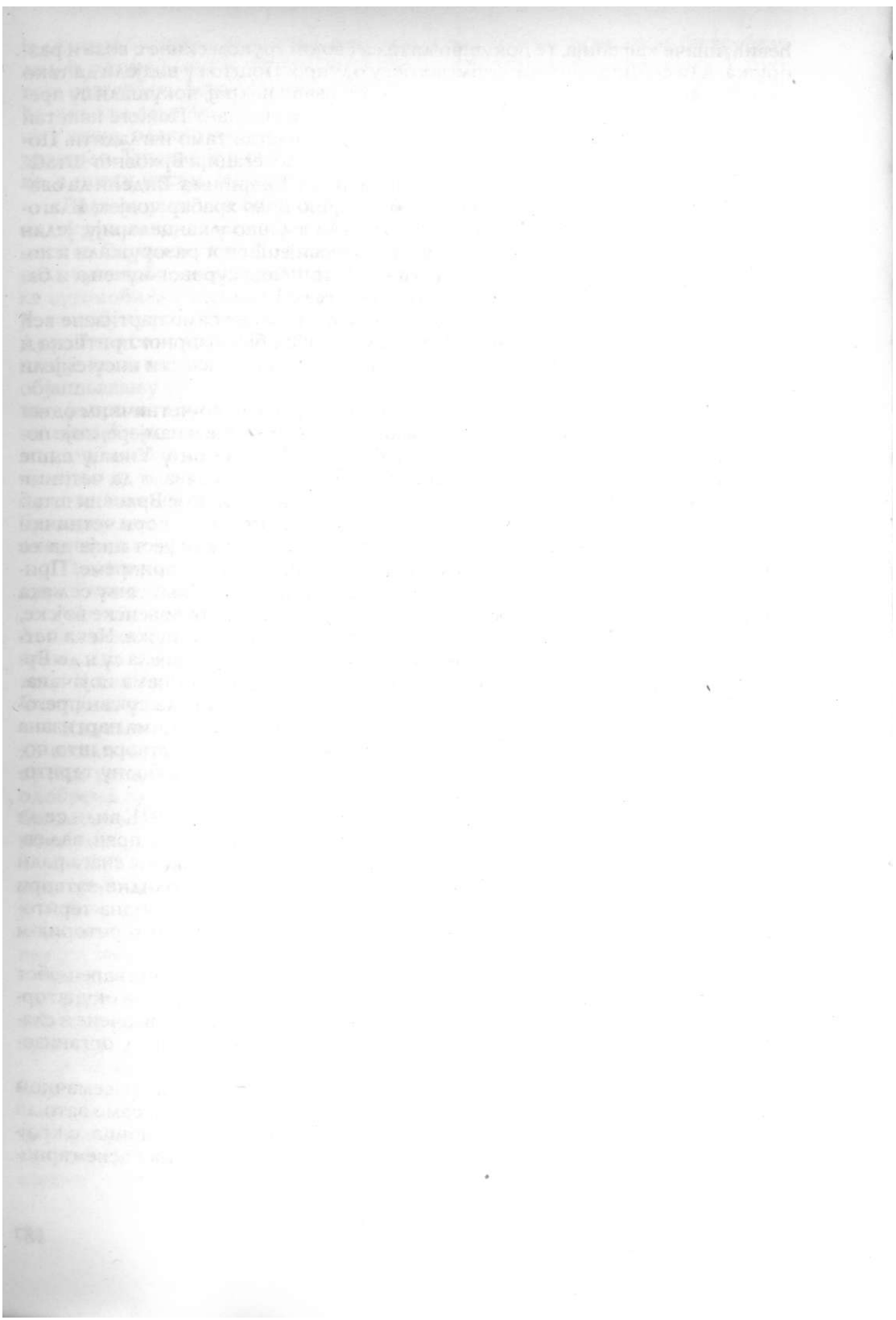
Међутим, чим се мало разданило, 3. ужичку чету и дијелове неких других јединица напали су потјерни одреди њемачке 342. пјешадијске дивизије. Будући да су Нијемци тих дана вршили претрес терена, њихове су потјерне јединице биле тако рећи свуда унаоколо. Отуда су сада и могли да, с разних страна, усмјере напад ка Бокића колибама. Мшраљески меци су шишали

кроз дрвене зидове колиба. Но иако је напад њемачких снага био жесток, 3. ужичка чета је успјела да се извуче и пребаци преко Великог врха (кота 1182), те даље косом дође у село Шљивовицу. Остале јединице су се повукле натраг ка Семегњеви. У Шљивовици се 3. чета средла с 1. златиборском четом, која је са Црнокосе одступала преко Јелове горе, Кадињаче и Поникава. Обје чете, 1. златиборска и 3. ужичка, заједно су наредне ноћи наставиле покрет преко Златибора. Уз пут су се неколико пута сукобиле с четницима, али су их брзо разбиле, те су ујутру стигле у село Доброседицу и ту ухватиле везу са замјеником политичког комесара Ужичког одреда другом Слободаном Пенезићем Крцуном.

Пошто су се дан-два задржале на том подручју, чете су добиле наређење да крену у Санџак. Преко села Сјеништа стигле су у Радојињу негдје око 8. децембра. Тако су се у Радојињи нашле 1. златиборска, 3. и 4. ужичка чета с још неким групама из осталих јединица Ужичког партизанског одреда. Касније је овамо стигла и 1. ужичка чета.³⁴⁰

³⁴⁰ Приликом повлачења с територије Ужичке републике погинуло је више бораца Ужичког партизанског одреда. Поред већ поменутих утврђено је да су још погинули или нестали: Иван Аљаж, борац Словеначке партизанске чете, из Јесеница, у Словенији (нестао); Милош Бабић, ученик у привреди из Ужица; Антон Божец, пушкомитраљезац у Словенској партизанској чети, рођен у словеначком приморју (нестао); Леополд Брајер Полди, радник-фарбар у жељезничкој ложионици у Ужицу; Иван Вох, борац Словеначке чете, рођен у Целу (нестао); Павле Дамјановић, радник из Чачка; Слободан Димитријевић Слобо, радник, рођен у Крагујевцу, а живио у Ужицу; Владета Дрнчић Владе, радник, из Ужица; Милоје Дринчић, политички комесар Ковичког ескадрона, учитељ из Ужица, члан КПЈ; Мирко Илић Сенегалац, ученик гимназије из Ступчевића, код Ариља, члан КПЈ; Јанез Карлин, борац Словеначке чете, рођен у Шкофјој Локи (нестао); Иван Кирбиш, борац Словеначке чете, рођен у Преполу, код Марибора (нестао); Марица Кокорић Мица, болничарка 1. ужичке чете, радница из околине Београда; Драгомир Комадинић, радник, рођен у Лиси, код Ивањице, члан КПЈ; Милан Коси, борац Словеначке чете, рођен у Птују (нестао); Валентин Крањц, борац Словеначке чете, рођен у Урнечу, код Дравограда (нестао); Радојка Матовић Рада, радница из Ужица, члан КПЈ; Драгољуб Милановић Кец, радник, рођен у Нишу, а живио у Ужицу, члан КПЈ; Миљко Милосављевић-Челиковић, троговачки помоћник, рођен у Бисоки, а живио у Ужицу; Десимир Митровић, земљорадник из Пониковице; Цветко Пантелић, радник из Шљивовице, на Златибору; Болеслав Петровић, Словенац, избјеглица, учитељ из Марибора, борац Словеначке чете (нестао); Миливоје Пузовић, лимар из Ужица; Никола Рабреновић, земљорадник из Црјева, код Ивањице; Радојко Станић, радник из Ступчевића, код Ариља; Борђе Станић, студент из Сарајева; Веселин Стефановић, радник из Лесковца; Емануел Фридрих, члан оркестра Уметничке чете, музичар, рођен у Пазену (Чехословачка), а живио у Марибору; Паја Шивић, звани Душан Посавац, рођен у Посавини; Игњат Шкет, борац Словенске чете, из Шмарја при Јелах (нестао); Божидар Шошић, студент из Сарајева; Лазар Божић, радник из Закусе; Лука Дамјановић, земљорадник из Гостинице; Миломир Дуњић, земљорадник из Никојевића; Госпава Максић, домаћица, рођена у Каменици - Бјелотићи; Живорад Николић, земљорадник из Севојна; Радосав Подгорица, радник, рођен у Вардишту; Љубомир Смиљанић, земљорадник из Равни, члан СКОЈ-а; Србислав Средић Кокан, радник из Ужица; Драган Чодић, жељезничар, рођен у Потпећу; Лазар Вујошевић, земљораник из Брезове, код Ивањице; Богољуб Мунитлак, земљорадник, рођен у Пресеци, код Ивањице; Божидар Јовановић, земљорадник из Вигошта, код Ариља; Пајко Дукић, путар из Врана, код Ариља; Мика Тодоровић, земљорадник из Латвице, код Ариља, члан КПЈ и Средоје Новаковић, земљорадник из Погледи, код Ариља.

погинуо од авионске бомбе и Драгојле Дудић, земљорадник, рођен 1887. у Клинцима, код Ваљева, члан КПЈ од 1920, један од организатора оружаног устанка у ваљевском крају, политички комесар чете, а затим замјеник команданта Ваљевског партизанског одреда, први предсједник Главног народноослободилачког одбора Србије, за народног хероја проглашен 14. децембра 1949. Тада су погинули и Јусуф Тулић Сремац, организациони секретар Окружног комитета КПЈ за округ ужички и члан Главног народноослободилачког одбора Србије, иначе до доласка у Ужице члан Покрајинског комитета КПЈ за Војводину, а неко вријеме и организациони секретар овог комитета, и Петар Шегуљев, члан КПЈ и члан Окружног комитета СКОЈ-а за округ ужички, електричарски радник, рођен у Новом Саду, а живио у Ужицу.

дант батаљона Радоје Алексић је предложио да се батаљон расформира и да се борци прикрију по шумама, сматрајући да ће се тако сачувати и људи и оружје. Млађи комунисти су били против тог, како су га исправно оцијенили, самоубилачког предлога. Захтијевали су да се настави оружана борба и пређе у одлучније акције. Неки су комунисти предлагали да се све оружје преда члановима КПЈ, да се они с оружјем сакрију до прољећа, када би се батаљон поново окупио и наставио борбу. Постојао је још један предлог - да јединица пређе преко Дрине у источну Босну и тамо привремено нађе ослонац код источнобосанских партизанских одреда, првенствено код Романијског одреда. Али ни тај предлог, вјероватно у тој ситуацији најбољи, није прихваћен. Најзад је одлучено да се батаљон расформира и да сваки борац понесе оружје; комунисти би понијели пушкомитраџезе, а остали борци пушке. Ово је прихваћено зато што су на таквој одлуци инсистирали истакнути комунисти - Радоје Алексић, Бранко Чубриловић и Рајак Павићевић.

Тако је 16. децембра 1941. изјутра, командант батаљона Рајак Павићевић пред стројем прочитао одлуку о расформирању Рачанског батаљона. Око 70 - 80 бораца је протествовало против те потпуно погрешне одлуке. Међутим, политички комесар Миленко Топаловић јавно је подржао одлуку команданта батаљона, последице чега је дошло до размјене оружја између комуниста и оних који су носили пушкомитраџез. Борци су се тешка срца и сузних очију међусобно поздравили и опростили, а затим су у мањим групама кренули у разним правцима и - у неизвјесност. Већина је отишла својим кућама, а њих двадесетак се, противно одлуци командовања, тајно пребацило на Тару и све до јануарских дана 1942. били су на Калуђерским Барама.

Сви борци који су се вратили кућама пали су у руке непријатеља, а мало касније и они који су се склонили на Калуђерске Баре. Дванаестог јануара 1942. непријатељ је у селу Шљивовици ухватио десет, а у селу Бесаровини тринаест партизана бивших припадника Рачанског батаљона. Нешто касније из Санцака су наишли Спасан Јовановић и Рајко Тадић са десетином бораца, али се и њихова група убрзо расформирано у селу Заовинама. Готово сви борци рачанских јединица су се последице расформирања, уколико нису били стријељани или убијени, нашли по логорима у земљи и ван ње.

У новој ситуацији је преосталим дијеловима партизанских одреда који су се успјели повући преко Увца у Санцак предстојала реорганизација. На сређивању јединица које су стизале из Србије у Санцак радили су чланови Врховног штаба Александар Ранковић и Иво Лола Рибар, те Мидинко Кушић и Петар Стамболић. Њиховим радом непосредно је руководио друг Тито. Они су врло брзо од јединица које су тамо стигле у доста тешком стању, правилним партијско-политичким утицајем створили чврсте војничке колективе.

Ужички одред »Димитрије Туцовић« као одред је престао да постоји. Од његових чета су створени батаљони. Тако су од јединица Ужичког одреда, са територије ужичког округа, формиран:

- 1. ужички партизански батаљон, састава три чете: 1. ужичка »Радоје Марић«, Златиборска и 1. српска чета (преименована у 2. ужичку). Бројно стање батаљона је било око 200 наоружаних бораца. Штаб батаљона чинили су: командант Сретен Гудурић, радник; замјеник команданта Раде Миловановић, банкарски чиновник; политички комесар Миодраг Миловановић Луне, свршени ученик гимназије; замјеник политичког комесара Алекса Аејовић, радник;

- 2. ужички батаљон, састава три чете: 1. и 2. пожешке и Ариљска (касније и Моравичка), - укупно око 280 наоружаних бораца. Штаб батаљона чинили су: командант Ратко Софијанић, радник,³⁴¹ замјеник команданта Петар Лековић, радник; политички комесар Мате Ујевић, радник; замјеник политичког комесара Милосав Мићо Матовић, учитељ.

Поред ових ужичких чета у саставу батаљона, формирана је и једна самостална чета од омладинаца, која је добила задатак да обезбјеђује Команду мјеста у Радојињи и брани положај на Увцу. Даље и одвојено од ње, дејствовала је поново обновљена 2. ужичка чета »Милош Марковић«, преименовањем 4. ужичке чете. Она је била ван састава батаљона, припремајући се за повратак у Србију. Самостална је остала и 3. ужичка чета, која је била на обезбјеђењу Врховног штаба до уласка у 5. шумадијско-ужички батаљон 1. пролетерске бригаде. Преживјели борци Словеначке партизанске чете »Иван Цанкар« приликом формирања 1. пролетерске бригаде, 21. децембра 1941, ушли су у састав њеног, такође, 5. батаљона.³⁴²

14. ИСХОД ЊЕМАЧКЕ ПРОТИВОФАНЗИВЕ ОКО УЖИЦА

Најугроженијим подручјем у Југославији у јесен 1941. године њемачка Врховна команда оружане силе је прогласила западну Србију, у којој је велика територија била под контролом устаника. Зато је у овом дијелу Југославије њемачко командовање предузело операције широких размјера. Био је то нови, непредвиђени али прави рат. Врховни командант њемачких оружаних снага на Југоистоку генерал-фелдмаршад Вилхелм Лист је 18. септембра 1941. то и рекао: »Сада је рат, и једино одлучују војне потребе и могућности.« Нијемци су при том поставили себи циљ: угушити народноослободилачки оружани устанак, уништити или разбити партизанске јединице и Врховни штаб, повратити изгубљену територију коју су »партизани прогласили совјетском републиком« (ријеч је о Ужичкој републици - примј. Н. А.) и драстичним мјерама казнити становништво Србије.

Офанзивна дејства у западној Србији 1941. окупатор је планирао као снажан оперативни противудар, којим је у кратком времену требало уништити партизанске одреде, а у исто вријеме извршити одмазду над народом, прије свега над оним на слободној територији.

Употребом знатних војних снага и технике, уз свесрдну сарадњу издајника свих врста и боја, нарочито четника Драже Михаиловића, њемачке трупе су успјеле да потисну партизанске јединице и заузму слободну територију. Но тај њихов успјех ипак није био потпун, јер основни циљ који су себи поставили планирањем ове операције - уништење главнине партизанских снага на простору сјеверно од Ужица и Пожеге - Нијемци нису остварили. Губици партизана и становништва су били знатни, али је и сачуван приличан број бораца партизанских одреда. Основно, најборбеније језгро ових одреда повукло се у Санцак и од њега је формирана главнина 1. пролетерске бригаде, а затим и 2. пролетерска бригада.

³⁴¹ Народни херој, умро 21. августа 1968. као генерал-пуковник ЈНА.

³⁴² Јануара 1942. године борци ове чете учествовали су у борбама 1. пролетерске бригаде у источној Босни: Код Хан-Пијеска, на Плочама, код Пјенавца и у чувеном Игманском маршу. Преостало је само 8 живих (међу њима и дванаестогодишњи Корчагин, син Албина и Јулке Приберник), кад су ушли у састав Пратеће чете Врховног штаба, чији је политички комесар био Албин Приберник. Седмог јула 1942. изсела Растића, код Прозора, упућени су у Словенију.

1. ...
2. ...
3. ...
4. ...
5. ...
6. ...
7. ...
8. ...
9. ...
10. ...
11. ...
12. ...
13. ...
14. ...
15. ...
16. ...
17. ...
18. ...
19. ...
20. ...
21. ...
22. ...
23. ...
24. ...
25. ...
26. ...
27. ...
28. ...
29. ...
30. ...
31. ...
32. ...
33. ...
34. ...
35. ...
36. ...
37. ...
38. ...
39. ...
40. ...
41. ...
42. ...
43. ...
44. ...
45. ...
46. ...
47. ...
48. ...
49. ...
50. ...
51. ...
52. ...
53. ...
54. ...
55. ...
56. ...
57. ...
58. ...
59. ...
60. ...
61. ...
62. ...
63. ...
64. ...
65. ...
66. ...
67. ...
68. ...
69. ...
70. ...
71. ...
72. ...
73. ...
74. ...
75. ...
76. ...
77. ...
78. ...
79. ...
80. ...
81. ...
82. ...
83. ...
84. ...
85. ...
86. ...
87. ...
88. ...
89. ...
90. ...
91. ...
92. ...
93. ...
94. ...
95. ...
96. ...
97. ...
98. ...
99. ...
100. ...

ко л Централног комитета КПЈ и наредбом врховног команданта друга Тита, формирана 1. пролетерска народноослободилачка ударна бригада, а 1. марта 1942. у Чајничу и 2. пролетерска народноослободилачка ударна бригада. Тако су све ове партизанске јединице које су прешле у Санцак, међу њима и Ужички одред, послје упорних борби у Србији и Санцаку постале оперативне јединице пролетерских бригада. На тај начин су батаљони Ужичког одреда са другим батаљонима који су се повукли из Србије поставили зачеци рађања Народноослободилачке војске, односно Југословенске народне армије.

Продор њемачких трупа ка Ужицу, изведен од Ваљева и западноморавском долином, мада је по правцима указивао на сличност с продором извршеним у априлском рату 1941, битно се од њега разликује. Онда су њемачке трупе имале посла с регуларном краљевском југословенском војском и нису наилазиле на отпор све до Ужица. А сада су се пред њим испријечиле партизанске чете и батаљони, али без потребне опреме и само с лаким пјешадијским наоружањем; уз то су ове јединице биле исцрпљене и десетковане у вишедневним борбама против четника. Ипак су се партизанске јединице бориле храбро и у границама својих могућности, тукле су се готово за свако мјесто и брдо, чекале у засједама иза порушених путева, у кланцима и по брдима ван путева. Одступале су тек онда када их је надмоћна људска и ватрена снага непријатељева одбацивала. А на Кадињачи, гдје није било изгледа на успјех и гдје је све било изгубљено, свјесно су се жртвовале.

Укратко, њемачке дивизије су биле приморане да воде тешке и кржаве борбе, што признају и њихови команданти. У својим извјештајима од почетка операције »Ужице«, командант 342. пјешадијске дивизије генерал Хофман је констатовао: да њемачке борбене групе наилазе на упоран отпор, да су њихово наступање успоравале многобројне запрете на путевима (помиње се нпр. рушење моста код села Златарића), да су тешки услови били и на путевима, али и због планинског земљишта итд. Вршилац дужности команданта Југоистока генерал Кунце, на саслушању у Нирнбергу, говораећи о дејствима дивизија употребљених у овој операцији, жалио се на тежак терен који је врло подесан за партизански рат, односно за начин дејстава југословенских партизана у то доба, те се због свега тога њихова операција није развијала тако брзо како су они жељели. При том је казао и ово:

»Вид борбе овдје није био уобичајен. Партизани се нису утврдили на пољским положајима око Ужица и у њима очекивали њемачке нападе. Они су имали врло добру обавјештајну мрежу и извиђачку службу и сазнали су увијек благовремено и тачно кад и гдје ће Нијемци нападати. Чим би Нијемци кренули у напад, они би се растурили по терену и избјегавали борбу с већим њемачким саставима. У току нападања Нијемаца, они су исте нападали из постављених засједа, изненадно и брзо, и то већином њихове позадинске дијелове, као: курире, везисте, дијелове за снабдијевање, а првенствено поједина возила итд. Често се догађало да су поједини партизани, који су се у почетку били склонили у заклоне од артиљеријске ватре, или су били извиђачки маскирани негдје у жбуњу, вршили изненадне ватрене препаде на њемачке трупе, и то у тренутку када би им ове пришле близу, и тако стварали велики ефекат у борби, а Нијемцима наносили велике губитке - нарочито приликом засједа. Послје извршеног препада они би у тренутном метежу нестајали у покривеном и испресијецаном земљишту. Наглашавам да

је при томе било врло тешко оцијенити разлику између партизана и обичног мирног сељака - мјештанина.³⁴⁹

Из те изјаве једног од команданата који је учествовао у планирању и извођењу ове операције и који је одмах послје заузимања слободне територије извршио инспекцију својих трупа, види се да је њемачким старјешинама и војницима нарочито тешко падала наша партизанска тактика. Бројно и технички надмоћнији, они су жељели отворене сукобе, а наше су пак јединице умјешно примјењивале тактику коју је поставио још у почетку оружаног устанка врховни командант друг Тито. Партизанске јединице су подесним начином вођења борбе ту њемачку надмоћност знатно ублажиле. Баш из те изјаве генерала Кунцеа види се колико је друг Тито био у праву кад је стално упозоравао раније, а такође и током те операције, да се држимо партизанског начина ратовања: да се примјењује активна и еластична одбрана по правцима, уз примјену рушења и запречавања, како би се успорили продори непријатеља, нанијели му губици и развличиле његове снаге; при томе да се, сем нужде, избјегава одсудна одбрана и окружење снага.

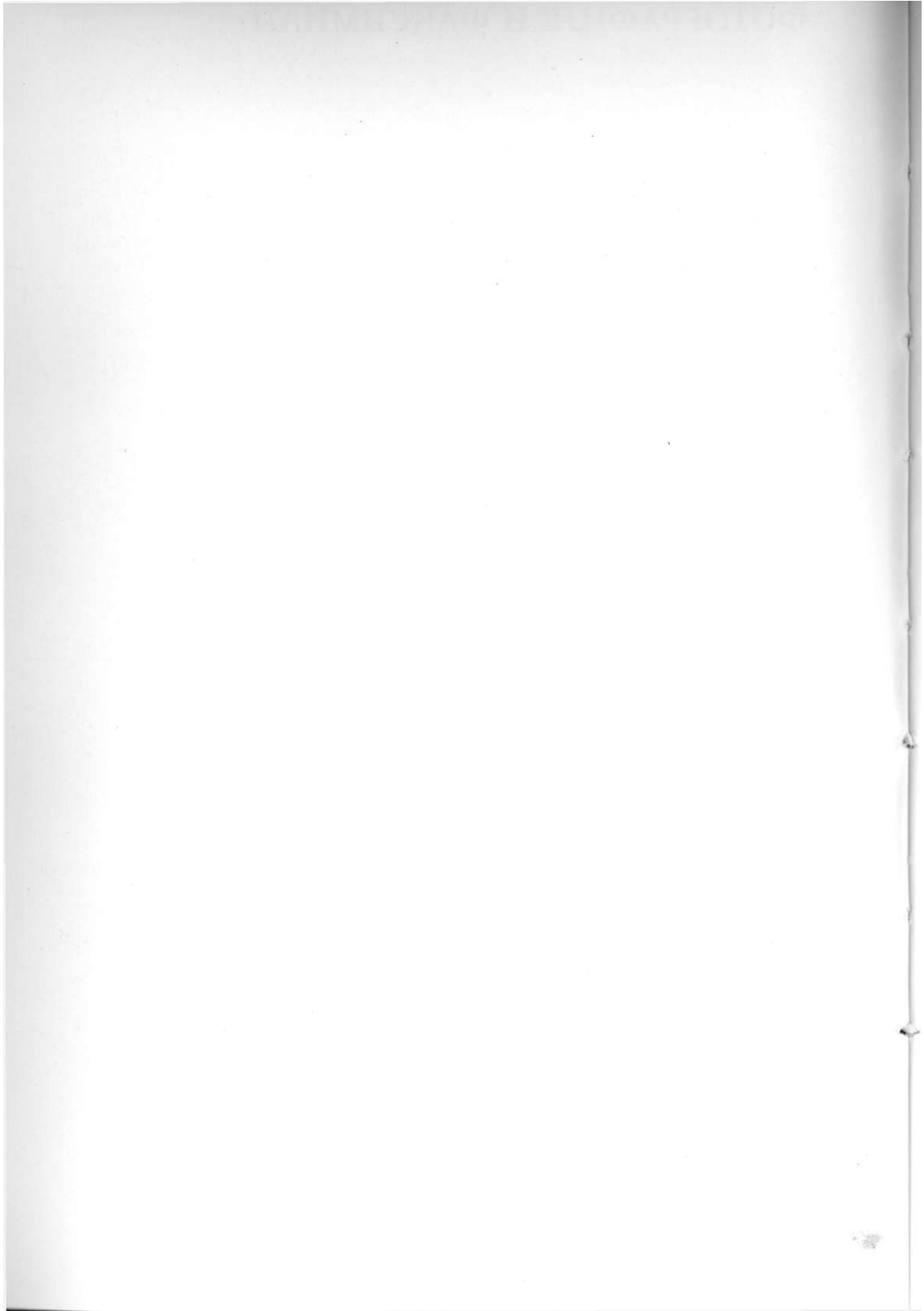
А тако смо и дејствовали, премда смо, истина, само у неким случајевима, поједине положаје бранили упорније него што је требало, на примјер на Кадињачи. До тога је долазило понајвише стога што се ни старјешине ни борци никако нису могли помирити с тим да слободну територију морамо поново препустити окупатору. Можда је томе допринијело и то што смо у дотадашњим тешким борбама против четника успјели да одбранимо ту територију, па је, сасвим природно, постојала нада да ћемо је одбранити и од њемачких дивизија.

Но, без обзира на све то, и борци и старјешине пружили су њемачким трупама снажан отпор и дејствовали су како су најбоље могли, знали и умјели. Међутим, у овој је операцији одлучила изразита непријатељева надмоћ у људству и наоружању. Истина, и у борбама против четника ми смо се често сусретали с њиховим изразито надмоћнијим снагама, али смо бар били равноправни у погледу техничке опремљености. Војну обученост њиховог кадра надокнађивали смо револуционарним одушевљењем и храброшћу, а бројну премоћ моралом бораца. Тако смо све борбе против четника ријешили у своју корист.

О томе да ли се могла на гребену Црнокосе зауставити њемачка борбена група »Сјевер А«, а на Кадињачи борбена група »Запад«, друг Тито у дијелу објављеног рукописа Ратни мемоари пише:

»Ужице се неће моћи одржати - у том погледу нисам имао илузије. Али сам ипак вјеровао да Нијемци неће тако лако продријети, јер сам сматрао да ће бити извршено моје наређење да се минирају и поруше путеви, усјечи и мостови и тако спријечи кретање њемачких моторизованих јединица ... Око 11 часрва (29. новембра 1941 - примј. Н. А>) добио сам извјештај да је одбрана на Црнокоси, изнад Косјерића, пробијена и да су њемачке трупе у долини Лужнице, одакле су наставиле надирање - дијелом снага ка Пожеги, а главнином ка Ужицу. Морам признати да нисмо очекивали тако брз продор непријатеља на том правцу. На жалост, показало се да браниоци Црнокосе, њих 200-250 бораца, нису били у стању да одрже своје положаје. Они су, додуше, успјешно задржавали нападе непријатељских снага дуж друма, али је продор друге њемачке колоне, која је наступала западније, преко косе, која је изводила у бок одбрамбених положаја, угрозио јединице на

³⁴⁹ Арахив ВИИ, бр. док. Ф. 14/1.

њего побјегли као издајници и непријатељи. С њемачким групама су стигли љотићевци и недићевци, а иза њих и четници Косте Пећанца и легализовани четнички одреди Драже Михаиловића-стигли су да помогну у ликвидацији оних који су се борили против Нијемаца и издајника или помагали ту борбу. Одмах је организована хајка, прави лов на партизанске борце, њихове породице и симпатизере. Четници су свуда формирали пријеке судове, који су одмах саслушавали, судили и извршавали пресуде. Аједине пресуде су биле - батинање до смрти, смрт или предаја њемачкој војсци.³⁵³

је почињало и завршавало се с митраљеским рафалима. Већ други дан послје заузимања Ужица у Крчагову је стријељана једна већа група ухваћених партизана. Три дана касније непријатељ је стријељао Душана Вишића, који је при покушају минирања пута на Златибору био рањен од авионске бомбе и касније ухваћен. Након мучења, пошто им ништа није хтио рећи, стријељали су га. Нијемци су се светили и мртвим партизанима. Тако су десетак дана послје реокупације Ужица, када је у селу Буару погинуо Вукола Дабић, донијели у Ужице његово тијело, а с Кадињаче и тијело друга Јерковића, које су тамо ископали, те их обојица оставили на Доварју, не допуштајући народу да их сахрани.

Око 500 ухваћених младића и дјевојака, међу којима су били заробљени партизани, чланови њихових породица, сарадници народноослободилачког покрета и други, на дан 26. децембра отјерано је у Београд, на Бањицу, гдје

³⁵³ Тих дана је много бораца Ужичког одреда непријатељ заробио и добар дио њих поубијао. Утврђено је да су ухваћени па стријељани борци: Тагомир Митровић, замјеник командира партизанске страже у Пониковици, електричар у ткачкој радници у Ужицу, родом из Пониковице; Љубомир Вермезовић, земљорадник из Трипкове, на Златибору; Ратко Стојановић, трговачки помоћник из Трипкове; Боривоје Марковић, трговачки помоћник из Ужица; Иван Пожалић, Милић Ајдачић, радник, рођен у Лиси, код Ивањице; Нада Луковић, учитељица из Крагујевца; Станка Павловић Наша, радница из Рудног, код Ушћа; Косара Пацић Комитарка, домаћица из Ивањице; Миодраг Бурчић, земљорадник из Глеђице, код Ивањице, члан КПЈ; Паун Богичевић, опанчар из Врана, код Ариља; Љубомир Стојић, трговац из Ариља, члан КПЈ; Константин Марковић, земљорадник из Бјелуше, код Ариља; Радивоје Мирковић, земљорадник из Бјелуше, код Ариља; Крсман Живановић, радник из Вигошта, код Ариља; Милојко Жунић, радник из Вигошта, код Ариља; Алекса Јаковљевић, земљорадник из Вигошта, код Ариља; Милинко Јаковљевић, командир чете у Ариљском батаљону, трговачки помоћник из Вигошта, код Ариља; Љубиша Каравидић, земљорадник из Врана, код Ариља; Обрад Доловић, командир вода у Ариљском батаљону, радник из Грдовића, код Ариља, члан КПЈ; Рађен Филипковић, командир чете у Ариљском батаљону, радник из Милићевог Села, код Пожеге.

Похватани су и постријељани и ови борци Ужичког одреда: Драгољуб Каљевић, земљорадник, граничар, Мирко Каљевић, радник, Георгије Михаиловић Борђе, земљорадник, Сретен Ненадић, земљорадник, Слободан Пантовић, трговачки помоћник, - сви из Гривске, код Ариља; Велимир Јешић, столар из Годовика, код Пожеге; Јанко Међедовић, земљорадник из Годовика; Бурђе Поповић, земљорадник, командир чете у Ариљском батаљону, рођен у Погледу, код Ариља; Војислав Ворђевић Војо, радник, рођен у Великом Бечкерку (сада Зрењанин), члан СКОЈ-а; Пајко Антовић, радник, секретар Среског комитета КПЈ у Ариљу; Саво Борђевић, радник, Милосав Крчић, земљорадник, члан КПЈ, Миодраг Павловић Драган, земљорадник, Љубинко Поповић, земљорадник, Јанко Савовић, општински деловођа, Паун Савовић, земљорадник, Радомир Савовић Рале, путар, - сви из Радобуђе, код Ариља; Блажмир Марковић, земљорадник, Војислав Марковић, земљорадник, Матија Секулић, земљорадник, - сви из Чичкове (сада Радошево), код Ариља.

Међу првима који су тада стријељани у Бајиној Башти били су борци Рачанског батаљона: Миодраг Нинчић Мијо, радник, Драгољуб Бешлић Шабан, командир чете, трговачки помоћник, и Аљо Акановић - сви из Бајине Баште. Приликом стријељања злочинцима је дириговао Милоје Рајаковић, бивши сенатор. Он је одређивао ко ће бити ухапшен, ко премлаћен, ко осуђен и одведен у логор и стријељан.

су неки стријељани, а други су касније изгубили живот у концентрационим логорима широм Европе. Само у логоре у Норвешкој су из ужичког краја интернирана 124 борци Ужичког одреда и 8 сарадника, од чега 49 радника, 46 земљорадника, 16 студената, 3 професора, 10 занатлија и 8 службеника. Међу њима је било 17 чланова КПЈ, 2 кандидата за члана КПЈ и 40 чланова СКОЈ-а. Од 132 припадника Ужичког партизанског одреда и народноослободилачког покрета у ужичком крају 1941. који су интернирани у Норвешку, у тамошњим логорима је погинуло 75. Нијемци су извршили нечувене злочине над нашим рањеницима, али се на томе нису задржали већ су се светили и над женама и дјецом.

Њемачки генерал Беме и »српски« генерал Недић наређивали су, сваки својим снагама, да не смију имати никакве сентименталности према онима који су били активни у оружаном устанку, па чак ни према онима на које се сумња да су у устанку учествовали или га ма чим помагали. Тако су извршена и одговарајућа организациона устројства њемачких јединица. Сваком пјешадијском пуку је била одређена посебна област у којој је за мир и ред био одговоран сам командант пука; њему су били потчињени сви органи команде, установе, сопствене и колаборационистичке јединице. А командант Југоистока је опомињао: »Не заносити се осјећањима, боље је да 50 невиних грађана буде ликвидирано него да погине један њемачки војник.«³⁵⁴

Шта су све њемачки генерали спремали да предузму, види се из дијела извјештаја војног заповједника у Србији од 5. децембра 1941:

»Намјерава се да се током зиме преко специјалних команди, уз садејство трупа, изврши провјеравање цјелокупног становништва у предјелима устанка. Биће стријељан сваки онај за кога се непобитно утврди да је учествовао у устанку. Још се проучава питање исељавања жена и дјеце устаника, као и осталих непоузданих елемената.

Изгледа да није цјелисходно да ови људи остану у Србији јужно од Дунава«.³⁵⁵

И доиста, становништво на територији Србије, а поготову оно у ужичком крају, јер је ту оружани устанак био већих размјера, било је изложено мјерама бруталне одмазде.

Масовно стијењање припадника Ужичког партизанског одреда које је непријатељ заробио у току ових операција и непосредно послје њих извршено је у ужичком затвору децембра 1941. године. Утврђено је да су тада стријељани: Душан Вишић, студент, члан КПЈ, један од организатора оружаног устанка у ужичком крају, политички комесар 1. рачанске чете; Осман Гегић, радник из Међеђе, у Босни; Борђе Броћић, командир чете у Ариљском батаљону, бојација из Гуче; Петар Василић, командир вода у Ариљском батаљону, бравар из Ариља; Војо Гавровић, адвокат из Чачка; Вукашин Краковић, радник из Ариља; Симеун Пајевић, шофер из Брекова, код Ариља; Добривоје Радовић, радник из Вигошта, код Ариља; Младен Радовић, радник из Ариља; Бошко Спасојевић, ученик из Чајетине; Миливоје Стојадиновић, воскар из Радобуђе, код Ариља; Драгомир Требињац Араган, радник из Ариља; Миодраг Васнлић, земљорадник, Радојко Василић, земљорадник, Станимир Гдишић, земљорадник, Добросав Борђевић, земљорадник, Божо Жунић, трговачки помоћник, Миливоје Жунић, земљорадник, Миленко Јаковљевић, земљорадник, замјеник командира чете у Ариљском батаљону, Мидомир Јаковљевић, земљорадник, Миљко Јаковљевић, земљорадник, Јован Јевтовић, ковач, Срећко Марковић, земљорадник, Миливоје Милошевић, радник, Милун Милошевић, земљорадник, - сви из Вигошта, код Ариља; Милојко Гајовић, земљорадник из Врана, код Ариља; Жарко Марковић, земљорадник из Врана; Видоје Буковић, земљорадник, Војислав Буковић, радник, Милорад Јевтовић Миле, земљорадник, члан Среског комитета КПЈ за срез ариљски; Мнхаило Савовић, земљорадник, - сви из Погледи, код Ариља, и Јанко Драшковић, земљорадник из Северова, код Ариља.

³⁵⁴ Архив ВИИ. микрофилм Минхен Н-3, снимак 319-20.

³⁵⁵ *Зборник НОР-а*, том I, стр. 624.

Нијемци су на подручју ужичког краја, уосталом као и током своје прве владавине до 24. септембра, наставили с масовним убиствима. Из њихових докумената се види да су стријељали и повјешали у Ужицу и околини, или ухватили и послали на Бањицу, 1.134 особе. Уз то је спаљено око 35 кућа на Кадињачи и у селу Дрежнику.³⁵⁶ Са подручја бившег среза рачанског стријељано је или поклано 248 људи, а у интернацији су умрле 43 особе. У Ивањици је ухапшено преко 70 особа, а од њих је 20 стријељано ноћу између 15. и 16. децембра у Радуловића пољу. У селу Табановићима 8. децембра је ухађено и стријељано 6 особа, а у селу Здравчићима 11. децембра 4 особе. У Пожеги је 13, 16. и 22. децембра стријељано око 40 људи, од којих су 17 били борци Ариљског партизанског батаљона. У Ариљу је 20. децембра стријељано 8 особа, а дан раније 3 особе; у селу Крушчици 21. децембра стријељано је 19 људи, у селу Гривској 24. децембра 9, а у селу Чичкови (сада Радошеву) 25. децембра 11 људи. И у другим мјестима широм ужичког краја удружени непријатељ је извршио масовна стријељања заробљених бораца Ужичког партизанског одреда и других особа.

Документи који о томе свједоче обухватају само период до краја децембра 1941. године. Колики су злочини почињени касније, током слиједећих година ослободилачког рата, није нам познато. Исто тако није нам сада могуће да утврдимо тачан број погинулих у свим борбама око Ужица и у одбрани слободне територије 1941. године.

УЛОГА УЖИЧКОГ ОДРЕДА У БОРБАМА 1941. ГОДИНЕ

УПОРЕАО с ослободилачким ратом и револуцијом које су водили народи и нардности Југославије настала је и развијала се концепција општенородног одбрамбеног рата, чији је творац у домену идеологије и политике вођења рата, као и у домену стратегије и тактике оружане борбе, друг Тито; он је ту концепцију створио и као идеологију и као конкретну замисао о вођењу рата у сфери идејно-политичке и оружане борбе у тадашњим условима. Међутим, треба истаћи и то да идејне и политичке зачетке концепције општенородне одбране налазимо у програмима Комунистичке партије прије рата, односно од доласка друга Тита на њено чело.

Стратегија и тактика нашег ослободилачког рата не само што су положиле испит на југословенском ратишту, у борби против неупоредиво надмоћнијег непријатеља, већ су се показале знатно животијим, виталнијим и непобједивим у судару с огромном ратном техником. Однос снага на нашем ратишту, бројни и технички, био је све вријеме рата на страни непријатеља, а ипак је тај непријатељ био тучен. Та и таква стратегија ослободилачког рата, разумије се, у квалитативно новим условима, налази се у доктрини општенородног одбрамбеног рата - рата који би наша земља водила уколико би јој он био наметнут.

Ужички партизански одред је одиграо значајну улогу у спровођењу дате директиве врховног команданта друга Тита приликом стварања слободне територије. У тој нашој првој великој офанзивној операцији, Одред је успио да за неких двадесет дана од пријема наређења ослободи цијелу територију ужичког округа, која је износила 4.339 квадратних километара и на којој је тада живјело 173.000 становника. Та територија, заједно с подруч-

³⁵⁶ Архив ВИИ, кут. 5а, бр. рег. 13/18.

јима која су ослободили сусједни партизански одреди, била је прва већа слободна територија и једина у то доба у окупираној Европи, усред тзв. њемачке тврђаве. Код нас је та слободна територија позната под именом »Ужичка република«. Њен идејни и војни творац био је генерални секретар КПЈ и врховни командант НОП одреда друг Тито.

Самим својим постојањем, та оаза слободе је наговјештавала да фашистичка ратна машина није неуништива. Слободна територија у Србији, у Југославији, указивала је на слабости њемачке војне силе и на могућност успјешне ослободилачке борбе потчињених али непокорених народа против знатно надмоћнијег непријатеља. Потврдила је да је народ који је спреман да се бори и гине за своју слободу јачи од нападача, без обзира на стратегијско-политичку важност подручја на којем живи (за Нијемце је нпр. тада Србија била у том погледу врло значајна). Подизала је морал и свијест слободољубивих народа Европе, и то у вријеме када су и морал и свијест код многих били пољуљани и поколебани. Зато су Хитлер и његови генерали предузели све што су могли да што прије поново окупирају слободну територију у Србији.

Хитлерова ратна машина је у тим првим ратним данима била навикла да само слави побједу. Ипак, овдје на Балкану, у овој малој земљи, морала је да, можда први пут откако је отпочела рат, осјети и горчину пораза. Нијемци су били приморани да одступају из Крупња, Ужица, Чачка, Горњег Милановца и других градова. Штавише, при том су они у Пожеги тражили од партизана да их без борбе пропусте ка Чачку, а понудили су, као противуслугу, да оставе сва тешка оруђа, док би са собом понијели само лично наоружање.

Касније, послје стварања слободне територије, улога Ужичког партизанског одреда у разбијању четника Драже Михаиловића била је такође велика. Одред је успио да у неколико врло тешких борби разбије велике четничке групадије које су нападале на слободну територију и сам град Ужице, гдје је било сједиште Врховног штаба и Централног комитета КПЈ. Четници су у тим борбама били и војно и политички потучени.

Успјешним борбама у првим данима оружаног устанка, Ужички партизански одред, заједно са сусједним одредима, створио је слободну територију са које је друг Тито, у почетку наше револуције, руководио оружаном борбом народа и народности Југославије.

Тако су на овој слободној територији, први пут у историји наших народа и народности, изабрани народноослободилачки одбори као органи нове, народне, револуционарне власти који су се и у пракси афирмисали.

Слободна територија је била школа како за органе народне власти у спровођењу воље народа, тако и старјешинском и борачком саставу партизанских јединица у вођењу борбе против непријатеља у разноврсним условима. То им је касније и те како добро послужило у борбама које су водили у саставу пролетерских и ударних бригада широм наше земље. Све већи замах оружаног устанка приморао је Нијемце да са других ратишта и фронта довлаче снаге да би поново успоставили своју окупаторску власт на овом, за њих врло важном, стратегијско-привредном подручју, чиме су народи и народности ове мале земље дали свој допринос и помогли напредним снагама у свијету које су се бориле против фашизма.

Да би спријечили ширење оружаног устанка и заузели слободну територију, Нијемци су морали да организују велику противофанзиву. Подухват

им није успио. Захваљујући правилном командовању друга Тита, наше јединице су продужиле борбу на новим подручјима.

Зашто је друг Тито одабрао баш ужички крај за нашу прву слободну територију, види се из једног његовог послератног чланка у којем каже:

»Студирао сам гдје ћемо усмјерити нашу основну офанзиву. Разгледајући конфигурацију терена Србије, видио сам да је за нас најподеснији правац западне Србије, за организацију наших борбених снага, за организацију наших партизанских редова, и за стварање извјесне слободне територије. Додуше, ми из почетка нисмо вјеровали да ћемо тако брзо створити велику слободну територију.

Ја сам тај правац одредио прво зато што је то брдски терен и шума, а друго што је ту борбен елеменат и што је било познато да су у том крају л>уди који су сваком окупатору дали јак отпор«.357

Са те територије је друг Тито могао најподесније утицати на развој народноослободилачке борбе не само у Србији већ и у Санцаку, Црној Гори, Босни, а преко њих и у осталим крајевима југословенског ратишта.

На примјеру устанка 1941. године и Ужичке републике показало се да примјена концепције наоуражаног народа у нашем ослободилачком рату не би била могућна без ангажовања народа у том рату, без стварне водеће улоге радничке класе у њему, без стваралаштва народа и радничке класе, без њиховог револуционарног полета, без револуционарног, пролетерског демократизма, из којег једино и може израсти ратно, одбрамбено стваралаштво, самоиницијатива народа у организовању и самоорганизовању за борбу против непријатеља. Концепција општенародне одбране у ослободилачком рату била би немогућна, била би пука илузија и само лијепа жеља без иницијативе народних маса, без свјесног револуционарног ангажовања радничке класе наше земље, народа и народности Југославије. Они су, под Титовим руководством и руководством КПЈ, остварили оно што је многим у свијету изгледало немогуће: успоставили су нову, револуционарну власт, створили сопствене оружане снаге, однијели побједу над савремено опремљеним и суровим непријатељем. Тито је надахнуо и организовао ту историјску иницијативу маса, претворио је у материјалну силу коју ништа није могло савладати.

Тито је креатор концепције ослободилачког рата и револуционарне борбе у Југославији као рата народа и радничке класе за национално и социјално ослобођење земље. Суштински поимајући Марксову и Лењинову мисао о наоружаном народу и примјењујући је стваралачки на тадашње југословенске прилике, Тито је заиста генијално, ненадмашно сагледао стварни однос снага у Југославији и свијету, тенденције и правце кретања тог односа снага, и на основи тога дефинисао задатке Партије у вођењу и организовању рата против окупатора и домаће контрареволуције. У суштини, он је сагледао друштвену чињеницу да је побједа у рату могућна једино ако су у том рату радничка класа и народ непосредно и масовно ангажовани, ако рат постане њихова сопствена ствар, њихов највиши интерес.

О значају Ужичке републике друг Тито најсажетије каже:

- »Све оно што се у Ужицу одиграло имало је далекосежни значај за читаву нашу земљу. Ужице и читаву ту слободну територију звали су 'Ужичка република'. Ја сматрам да то није без разлога. Све је то било тачно. Јер, за-

³⁵⁷ Јосип Броз Тито, *Први дани устанка, Борба од 29. новембра 1959.*

иста, ту су народна власт и револуционарна војска расле, ту су партизански одреди били не обична група партизана, него лијепо војнички обучени батаљони, чете и водови«. ³⁵⁸

»Одавде је потекла она велика идеја да се у току народноослободилачког рата ствара и нова, народна власт. Овдје су били створени и први народноослободилачки одбори«. ³⁵⁹

Драгоцјену помоћ и подршку Ужичком партизанском одреду и народноослободилачким одборима у том крају, посебно у Ужицу, давали су лично другови Тито и Кардељ и други чланови Политбироа Централног комитета КПЈ и Врховног штаба. Из тог, неоспорно интензивног и широко заснованог рада извлечена су прва искуства и поуке за организацију и рад партизанских јединица и органа нове, народне власти у другим дијеловима Југославије, о чему друг Кардељ каже:

»... одлуке народноослободилачког одбора у Ужицу такође су разматране и усаглашаване у ЦК и после тога слате у друге крајеве Југославије да би послужиле као основа за изграђивање метода рада и организације нове, народне власти«. Друг Кардељ, такође, каже: »Може се рећи да је у Ужицу тада била постављена принципијелна, а и конкретна основа за изградњу целокупног нашег будућег политичког система«. ³⁶⁰ »У ствари, језгро и зачетак свега што смо развили и што данас даље развијамо системом самоуправљања и на њему заснованом делегатском систему, налази се у народноослободилачким одборима. Ти одбори су клица нашег садашњег делегатског система. Јер на бази тих народноослободилачких одбора ... развио се касније цео систем нове власти у Југославији«. ³⁶¹

стварање и развој наше оружане силе, друг Едвард Кардељ је у већ поменутом разговору с делегацијом општине Титово Ужице у Љубљани 14. новембра 1978. године рекао и ово: »... развили су се први, јаки и добро организовани партизански одреди, и та чињеница, између осталих, утицала је на то да се у другу Титу рађала за време Ужичке републике и након ње његова идеја о преласку са партизанског ратовања на стварање Народноослободилачке војске, регуларне војске, а да се задрже при томе партизанске јединице као револуционарни народни инструмент, као онај облик преко кога је народ улазио у револуцију, у борбу«.

Друг Тито је увијек високо цијенио допринос народа овога краја, тиме и Ужичког партизанског одреда као дијела тог народа, у стварању слободне територије и истицао значај те територије за даље вођење ослободилачког рата и социјалистичке револуције. Он је то често наглашавао у својим говорима и написима и у току рата и после рата. Поводом десетогодишњице наше армије врховни командант друг Тито, је сем осталог, рекао:

»... извојевана слободна територија у западној Србији имала је огроман значај и у војном и у моралном погледу за читаву Југославију. Ту се почела рађати наша народна армија, ту се родила наша народна власт. Али се на тој територији још 1941. одиграо и главни и рјешавајући сукоб између оружа-

³⁵⁸ Исто.

³⁵⁹ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, кн. XV, Напријед, Загреб, 1962, стр. 45.

³⁶⁰ Сећања друга Едварда Кардеља на 1941. годину у Ужицу, *Вести* А 24. септембра 1956.

³⁶¹ *Интервју друга Едварда Кардеља, Борба* од 28, 29. и 30. новембра 1976.

них револуционарних снага народа и оружаних реакционарних снага монархије и бивше владајуће класе. Преко Драже Михаиловића, тада пуковника старе југословенске војске и команданта четника, а касније генерала, дефинитивно се још једанпут демаскирала бивша владајућа класа». ³

И даље, сјећајући се свега оног што се тих дана одиграло у Ужицу, друг Тито каже:

»Ужице је имало огроман значај за вођење борбе у читавој земљи, јер је то била општепозната ствар, то је уливало морал људима. Штавише, и у крајевима гдје ничег није било могло се створити. Људи су почели добијати вјеру да су се послје оног краха старе Југославије ипак нашле снаге које су биле дотле латентне, а које брзо расту. То је имало огроман значај. Још и данас људи не могу довољно оцијенити огроман значај баш тог ужичког периода 1941. године». ³⁶³

Такву улогу и значај једне слободне територије, једног краја и једног града - Ужичке републике и Ужица, а тиме и Ужичког партизанског одреда - у борби народа за слободу у окупираној Европи, у оно бурно вријеме велике војне надмоћности на изглед непобједивих сила Осовине, могао је да замисли, сагледа и да им одреди вриједност само велики ум војне и политичке стратегије као што је друг Тито.

Јосип Броз ТИТО, *Реферат поводом десетогодишњице Југословенске народне армије*, Војно-политички гласник, 1951, бр. 6, стр. 9.

³ Јосип Броз Тито, *Први дани устанка, Борба од 29. новембра 1959.*